

GULYÁS JUDIT

Az „izgalmas és titokzatos példa”

A Lúdas Matyi-mesetípus szóbeli és írásbeli hagyományozódása*

Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című, 1804-ben írott, majd kéziratban terjedő, végül 1815-ben megjelent, 1817-ben pedig átdolgozott, autorizált kiadásban napvilágot látott elbeszélő költeménye a 19. századi magyar kultúra egyik legnépszerűbb szövege lett, amely nemcsak szépirodalmi műként létezett, hanem populáris nyomtatványok és színpadi adaptációk révén számos szövegváltozatban terjedt. Annál feltűnőbb az, hogy a 19–20. századi magyar színhagyományból, pontosabban annak folklórnak nevezett szegmenséből nem igazán sikerült jelenlétét adatolni. A Fazekas művének forrására vonatkozó kutatások egy jelentős része a szüzsé szóbeliségben ismert párhuzamait igyekezett megtalálni, leginkább nemzetközi variánsokkal, amelyek nem pusztán az európai, hanem akár a közel-keleti elbeszélő hagyományig terjedtek.

Miközben tehát jól adatolható a szüzsének a 19. századi magyar irodalomban, a populáris írásbeliségben és a színpadon való jelenléte, csakúgy, mint a szüzsé ismerete az európai, sőt a közel-keleti színhagyományban, magyar népmeseként szinte alig ismert. Ez az ellentmondás a műre vonatkozó szakirodalom számottevő részének egyik alapvető dilemmája. Az utóbbi években az irodalomtörténet keretein belül több ízben is sor került a *Lúdas Matyi* újraolvasására, és ezek az inspiráló értelmezések képesek voltak valóban új szemszögből láttatni a klasszikus művet.¹ Ezen újabb olvasatokhoz kapcsolódóan a folklorisztika térfeléről Chikány Judit elemezte a *Lúdas Matyi*

* A dolgozat az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm Csörsz Rumen István, Debreczeni Attila és Szilágyi Márton tanácsait.

¹ BALÁZS Sándor, *Fazekas Mihály: Lúdas Matyi: Kísérlet egy újabb megközelítésre*, It, 1994/4, 620–624; MADARÁSZ Imre, *Újraolvasni a Lúdas Matyit* = M. I., *Századok, könyvek, lapok: Magyar és világirodalmi tanulmányok*, Bp., Hungarovox, 1999, 42–47; SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály Lúdas Matyija*, Alföld, 2002/7, 41–57; MARÁCZI Orsolya, *Olvasta-e Gerard Genette a Lúdas Matyit?*, ItK, 2006/1–2, 67–71; MÉSZÁROS György, *Beavatás, liminalitás és struktúra: Fazekas Mihály Lúdas Matyijának újraolvasása*, ItK, 2007/1–3, 202–209; BORBÉLY Szilárd, *Debre és Döbrö: Jegyzések és említések a Lúdas Matyi olvasásához* = *Margonauták: Írások Margócsy István születésének 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, Bp., reciti, 2009, 180–187; UŐ, *A Lúdas Matyi és az olvasás paranoiája*, Élet és Irodalom, 2010/8, 13; UŐ, *Egy lassan induló írói pálya*, Élet és Irodalom, 2011/28, 13; UŐ, *A patriarchális ironiáról: A Lúdas Matyi újraolvasása*, A Vörös Postakocsi, 2012/1–4, 10–14 (<http://www.avorospostakocsi.hu/2013/01/07/a-patriarchalis-ironiarol-a-ludas-matyij-ujraolvasasa/>) (Letöltés ideje: 2020. február 28.); RÁLIK Alexandra, *Mennyire ludas Matyi? Interpretációs kérdések Fazekas Mihály Lúdas Matyi című művében* = *Eötvözet II. Az Eötvös József Collegium és az Eötvös Loránd Kollégium II. közös konferenciáján elhangzott előadások*, szerk. GELLÉRFI Gergő, HAJDÚ Attila, Szeged, SZTE Eötvös Loránd Kollégium, 2013, 22–36; DEBRECZENI Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez*, Alföld 2019/10, 49–89.

ponyvai szöveghagyományát és ikonográfiáját.² A *Lúdas Matyi* értelmezéstörténete a szóbeli és az írásbeli hagyományozódás, valamint a folklorisztikai és az irodalomtörténeti kérdésfeltevések bizonyos sajátosságait is igen szemléletesen képes bemutatni.³ Az alábbiakban ezekhez szeretnék pár szempontot ajánlani és megjegyzést fűzni.

„A *Lúdas Matyi* az orális folklór és az írott irodalmi szöveg közötti kapcsolat izgalmas és titokzatos példája. Ez azonban tárgy- vagy kultúrtörténeti mozzanat, s elhatalmasodott a szöveg értelmezése fölött” – írta Borbély Szilárd 2009-ben.⁴ Dolgozatomban most mégis – a kutatástörténet egy korábbi vonulatához kapcsolódóan – ezt az „izgalmas és titokzatos példát” szeretném szemügyre venni, azt remélve, hogy ez valamiféle lehetőséget teremt a folklór eredetre és/vagy párhuzamokra vonatkozó problémafelvetések és válaszok árnyalására. Kiindulásként összefoglalom a kortárs nemzetközi folklorisztikának a mesetípusra vonatkozó főbb megállapításait, majd a magyar népmese-katalógusban regisztrált variánsokat, a típus (kéziratos és kiadott) szövegváltozatait ismertetem és kommentálom, vagyis azt szeretném láthatóvá tenni, hogy egyáltalán milyen idevonható meséket jegyeztek fel a magyar szájhagyományból. Ezt követően a Lúdas név kapcsán a középkori trufa-hagyomány lehetséges nyomait és kapcsolódási pontjait, a szöveg elé illesztett, antik fabulára utaló paratextus kapcsán pedig a mű cselekményét tematikusan meghatározó bosszúállás implikációit vázolom röviden. Végül a 19. századi sajtó és gyerekirodalom szóbeliség és írásbeliség közötti közvetítő szerepének illusztrálása után a szóbeli és írásbeli eredet, hatás és hagyományozódás kérdésköre kapcsán teszek néhány – további vita tárgyát képező – felvetést és megállapítást.

A nemzetközi mesetípus sajátosságai

Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című művének szüzséje egy a trufa műfaja alá tartozó mesetípushoz sorolható. A kortárs nemzetközi folklorisztika két alapvető kézikönyve, a Göttingenben szerkesztett *Enzyklopädie des Märchens* 2004-ben megjelent szócikke, illetve a *The Types of International Folktales*, vagyis az ugyanebben az évben kiadott nemzetközi mesetípus-katalógus a következőképpen foglalja össze az erre a típusra vonatkozó információkat.

1, ATU 1538 (The Revenge of the Cheated Man)

Az Aarne-Thompson (AaTh, 1961) nemzetközi mesetípus-katalógus Hans-Jörg Uther szerkesztette, revideált és bővített kiadása (ATU, 2004) a korábbi katalógushoz képest új címet adott a típusnak. A *rászedett ember bosszúja* (The Revenge of the

² CHIKÁNY Judit, *Tündéres széphistória és bohózat, avagy mivé lettél Lúdas Matyi? = Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 4, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2015, 407–432.

³ Ezt elsőként SZILÁGYI Márton (*i. m.*) vetette fel és vizsgálta, a *Lúdas Matyi* olvasását más szempontból is kimozdította a korábban rögzült pozícióiból.

⁴ BORBÉLY, *Debre és Döbrő*, *i. m.*, 181.

Cheated Man) általánosabb hatókörű, mint a korábbi, *Az ökröket áruló fiú rászedése* (The Youth Cheated in Selling Oxen) cím, mivel a (bármilyen módon) becsapott ember bosszúja kerül a középpontba, ami szemléleti eltolódást jelez a szüzsé szempontjából.

A típus általánosított cselekménymenete a nemzetközi anyag alapján a következő (zárójelben a gyakori motívumváltozatok szerepelnek). Egy fiatalember (vagy bolond, gazda) a piacra megy marhát (baromfit, tojást) árulni. Útján egy csínytevővel (vagy szerzetessel, rablóval, földesúrral, bíróval) találkozik, aki meggyőzi arról, hogy marhái nem sokat érnek. A fiú eladja (vagy pedig arra kényszerítik, hogy eladja) őket nyomott áron. (Lásd még az 1551-es típust). A fiú elhatározza, hogy bosszút áll. Koldusasszonynak (menyasszonynak, ácsnak, favágónak, építőmesternek) álcázza magát, és lépre csalja a csalót úgy, hogy az engedi magát kikötni egy fához, ahol is a fiú elveri. A bajkeverő orvosi segítségre szorul. A fiú orvosnak álcázza magát, és ismét elveri (egy kolostorban, fürdőben vagy rablóbarlangban). Végül a fiú visszaszerzi marháit és még némi pénzt is kap. Némely variánsban a főszereplő nem egy, hanem több (hét, tizenkettő, negyven) bajkeverőt tanít móresre.

A mesetípus jellegzetesen a következő típusokkal kombinálódik: ATU 1525A (*Tasks for a Thief*), ATU 1535 (*The Rich and the Poor Farmer – Unibos*), ATU 1539 (*Cleverness and Gullibility*), ATU 1551 (*The Wager That Sheep are Hogs*).⁵ A típus eddig ismert legkorábbi (akkád) variánsát Kr. e. 711-ben jegyezték fel, ez pedig *A nippuri szegény ember*.⁶

Mint említettem, a *Lúdas Matyira* vonatkozó magyar szakirodalom egy jó része Fazekas művének nemzetközi (norvég, francia, szicíliai, ukrán, orosz, román stb.) népmesei párhuzamaira hívta fel a figyelmet, és próbálta meg értelmezni ezek lehetséges kapcsolódását Fazekas Mihály költeményéhez. Az Uther-katalógus adatai fényében e párhuzamok köre jóval tovább is bővíthető lenne (ha ennek lenne értelme), hiszen a világ több mint ötven tájáról jegyezték fel a típus különféle variánsait. A nemzeti mesekatalógusok nyilvántartása szerint az 1538. számú mesetípusnak finn, finn–svéd, észt,

⁵ A magyar népmese-katalógus megfelelő típuscímei: AaTh 1525A (*A ló, lepedő vagy gyűrű ellopása; a Mestertolvaj-típus altípusa*), AaTh 1535 (*Kis Kolozs és Nagy Kolozs*), AaTh 1539 (*Csalóka Péter*), AaTh 1551 (*A katonák és a kecskék*).

⁶ Szövegét kommentárokkal közzétette: O. R. GOURNEY, *The Sultantepe Tablets, V, The Poor Man of Nippur*, *Anatolian Studies*, 1956, Special Number, 145–164. Gourney egyebek mellett arra is felhívta a figyelmet, hogy a szöveg párhuzama később felbukkant az arab elbeszélő hagyományban is, az *Ezeregyéjszaka*ban (a Richard Francis BURTON fordította, 1887-ben kiadott *Supplemental Nights to the Book of the Thousand Nights and a Night* című gyűjteményben, *The History of the First Larrikin* címen). Ezt a mesét Julow Viktor részletesebben is ismertette (JULOW Viktor, *A nippuri szegény ember meséje és a Lúdas Matyi ó-romániai népmese-mintájának kérdése*, *ItK*, 1963/6, 678–690.). Az 1538. számú mesetípus és az *Ezeregyéjszaka* összefüggését Solymossy Sándor egyébként már jóval korábban, 1919-ben kimutatta, éppen a *Lúdas Matyi és Az első csavargó története* kapcsán (SOLYMOSY Sándor, *Az Ezeregy-éj*, *Ethnographia*, 1919/1, 45–73, a hivatkozás a 63. oldalon). *A nippuri szegény ember* meséjének etnopoétikai elemzését a Földközi-tenger keleti medencéjének ókori (görög, egyiptomi, asszír stb.) elbeszélő hagyományának kérdésével (továbbá Faragó József és Julow Viktor cikkeinek felhasználásával), lásd Heda JASON, *The Poor Man of Nippur: An Ethnopoetic Analysis*, *Journal of Cuneiform Studies*, 1979/4, 189–215.

lett, litván, zürjén, norvég, dán, Feröer-szigeteki, francia, spanyol, katalán, portugál, flamand, ladin, olasz, korzikai, német, magyar, cseh, szerb, román, bolgár, albán, görög, lengyel, orosz, belorusz, ukrán, zsidó, cigány/roma, kurd, örmény, szibériai, kazak, grúz, szír, arámi, palesztinai, Perzsa-öbölbeli, kuvaiti, pakisztáni, francia-kanadai, amerikai (U.S.), spanyol amerikai, mexikói, dominikai, Puerto Rico-i, chilei, brazil, Zöldfoki-szigeteki, egyiptomi, tunéziai, algériai, marokkói, szudáni variánsait jegyezték fel.⁷ Összességében mind a szüzsévázlat terjedelme, mind az ismert nemzeti/etnikus variánsok száma többszöröse az Aarne-Thompson katalógusban foglaltakénak.⁸

2, *Rache des Betrogenen*

A történeti-összehasonlító mesekutatás legjelentősebb vállalkozásának tekinthető *Enzyklopädie des Märchens* Harlinda Lox jegyezte áttekintése szerint ez a mesetípus a megbüntetett csínytevőkről szóló történetek tematikus csoportjába tartozó *Schwank* (vagyis trufa), melyben egy csínytevés (aránytalan) bosszúláncolatot indít el az áldozat részéről. A regionális és nemzeti típuskatalógusok ezt a típust viszonylag gyéren tudták adatolni. A korai európai adatok közül Douin de Lavesne 13. századi francia verses epikus műve a típus második felével mutat párhuzamokat: Trubert, az ácsnak és orvosnak öltözött parasztfíjú kegyetlenkedik egy herceggel. A dél-európai szájhagyományból feljegyzett variánsok általában úgy kezdődnek, hogy egy csínytevő állítólagos varázstárgyakat/állatokat árul, ami a keleti elbeszélő hagyományból szűrődött be. Mindenesetre a jól felismerhetően kétrészes szerkezetű 1538. számú típus magja a bosszúállás különféle módzatait bemutató epizódok sora. A. M. Espinosa a mesetípus központi európai területeként Romániát jelölte meg.

Bár trufáról van szó, ám a tündérmesékben is megfigyelhető mesei szabály működik: ha a hős megtévesztés áldozata, akkor ezért később elégtételt vesz, ami a populáris narratívákban megfigyelhető tendencia szerint egyre fokozódva egészen szélsőségesen kegyetlen is lehet. Az áldozatból pedig olyan stratégia lesz, aki – szinte a klasszikus mestertolvaj-mese hőiséhez hasonlóan – képes megtervezni és végrehajtani a cseleket és büntetéseket, miközben a megtévesztés mesterévé avanszál maga is. Az áldozat kezdetben jellegzetesen fiatal, tapasztalatlan ember („ein Muttersöhnchen”), aki elhagyja az otthon biztonságát, és kilép a felnőttek világába. A kelet-európai variánsokban a jobbagyság, az úr–szolga viszonylatok közegébe épül be ez a mese, amely ekkor nélkülözi a közel-keleti elbeszélések játékosságát, és brutalitásával a hatalmi viszonyokból fakadó igazságtalanságok és jogtalanságok kompenzációját valósítja meg fikciós szinten.⁹

⁷ Hans-Jörg UTHER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, II, *Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 2004, 273–274.

⁸ Az Aarne-Thompson katalógusban a hárommondatos szüzsévázlat mellett feleennyi nemzeti változat szerepelt, és azok túlnyomó része is európai volt.

⁹ Harlinda LOX, *Rache des Betrogenen = Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, hg. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2004, XI, 149–153.

Magyar népmese-katalógus

A magyar népmesék 1988-ban megjelent *Trufa- és anekdotakatalógusa* (MNK 7/B), amely az AaTh 1430 és 1639* közötti mesetípusok adatait katalogizálja, az 1538. típusszám alatt tárgyalja a *Ludas Matyi*-mesét.¹⁰ A típus a magyar katalógusban nem MNK, hanem AaTh megjelölést kapott, vagyis a típushoz sorolható magyar variánsok jellegzetesen a nemzetközi típus sajátosságait követik, és nem térnek el attól oly mértékben, ami indokolta tette volna valamiféle speciális nemzeti típus elkülönítését.¹¹

A szóban forgó 1538. számú típus megnevezése a magyar népmese-katalógusban *Ludas Matyi*, amelynek hét variánsát regisztrálta a katalógus. Már a típus címének (ami tehát nem a nemzetközi típuscím fordítása) összevetése a felsorolt variánsokkal és a megadott szakirodalommal jelzi az irodalomtörténeti és a folklórisztikai szempontok szétválasztását. Ez nem okvetlenül probléma, de ebben az esetben szinte önmagán túlmutató, reflektálatlan ellentmondások sorát eredményezi. A típus a magyar népmese-katalógusban ugyanis címét nyilvánvalóan Fazekas Mihály művéről kapta – csak hogy Fazekas művéről a katalógus ennél a típusnál egyetlen szót nem ejt, mintha az nem is létezne. Annak ellenére sem, hogy Fazekas Mihály műve ennek a típusnak a legkorábbi magyar nyelvű ismert változata, és a katalógus által számon tartott népmese-variánsok egy része nyilvánvalóan Fazekas művének folklorizálódott változata.¹²

Nemcsak a típus címe utal Fazekas művére, hanem a típus szüzsévázlata (az általánosított cselekménymenet) is teljes mértékben Fazekas költeményének cselekményét követi – az MNK gyakorlata szerint a szüzsévázlat ugyanis nem a nemzetközi típuskatalógusét adja fordításban, hanem a típushoz sorolható magyar variánsokból elvonható, általánosított sémát maga alkotja meg. Eszerint a katalógus szerkesztői a típus sztenderdizált szüzséjét egy olyan szövegből vezették le pontról pontra, amelyről a szövegváltozatok sorában említést sem tesznek. A számon tartott hét variáns az 1889

¹⁰ *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1430–1639*)*, összeáll., bev. VEHMAS Marja, közrem. BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1988 (Magyar népmesekatalógus 7/B, rövidítése: MNK 7/B). A katalógus értelemszerűen a készítése és megjelenése idején érvényben lévő nemzetközi típuskatalógushoz (AaTh) igazodott.

¹¹ Például a sorrendben következő típus AaTh 1539 szám alatt a *Csalóka Péter*-típus, amely tulajdonképpen az *Eulenspiegel*-meséket fedi, majd ezt követi MNK 1539A* szám alatt a *Csalóka Péter* ún. magyar típusa. Mindkét típusnak vannak magyar variánsai, ám az előbbieket a nemzetközi sémát követik, az utóbbiak pedig az attól némiképpen eltérő cselekménymenetet.

¹² Ez egyébként nem egyedi eset, hiszen például a tündérmese-katalógusban (MNK 2.) az AaTh 313C típus (az elfeledett menyasszony meséje) – a nemzetközi típuscímtől (*Magic Flight/Forgotten Bride*) eltérően – a *Rózsa elfelejti Ibolyát* címet viseli, miközben az idetartozó variánsok felsorolásakor Arany János 1847-ben megjelent költeményét (amely egyébként e típus első magyar nyelvű kiadott változata) nem is említi, holott Arany műve az egyetlen olyan magyar nyelvű variáns, amelyben a két főszereplőt – a típuscímmel megegyező módon – *Rózsának* és *Ibolyának* nevezik. Hasonlóképpen említés nélkül hagyta a falucsúfolók katalógusa (MNK 6.) Arany János *A dévaványai juhbehajtás* című művét az adott mesetípusnál (AaTh 1319M*). Erről lásd SZILÁGYI Márton, *Arany János életműve és a folklór: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Ethno-lore, 35, 2018, 21–41, főként: 22–23.

és 1961 közötti, mintegy hét évtizedet felölelő időszakból származik, ezek közül négy publikált, három pedig kéziratban maradt szöveg. Meglepő módon hiányzik ezek közül az a Faragó József által az 1950-es évek elején lejegyzett moldvai csángó változat, amely új távlatokat adott a Fazekas-mű eredetére vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak (nem pusztán Faragó, hanem Julow Viktor is több munkájában tárgyalta ezt a mesét és az abból fakadó értelmezési lehetőségeket).

A katalógus felsorolja a szóbeliségből származó/származtatott (vagyis népmesének tekintett) szövegek mellett az „irodalmi, ponyvai feldolgozásokat” is, három tételt: Tatár Péter (1864) és Rózsa Kálmán (1894) ponyvakiadványait, valamint a *Matyi, der Gänsejunge* (1960) című szöveget – amely egy Kormos István szerkesztésében 1960-ban német nyelven, gyerekeknek kiadott mesegyűjteményben jelent meg.¹³ A típusra vonatkozó szakirodalom szintén három tételből áll, Katona Lajos (1912), György Lajos (1934), és Korompay Bertalan (1956) munkáiból. Julow Viktor Fazekas Mihály művének irodalmi és folklórpárhuzamait bemutató számos tanulmányának egyike sem szerepel a típus szakirodalmi jegyzékében.

Elképzelhető, hogy ez a hallgatás csupán egy evidenciának tekintett összefüggésből fakad (*Ludas Matyi* = Fazekas Mihály), bár egy típusokat és azok variánsait adató katalógus talán nem támaszkodhat valamiféle általánosan ismert (vagy ilyennek tételezett) köznépi tudásra, melynek értelmében ezen kapcsolat említése redundancia lenne. A másik lehetőség, hogy a Fazekas művére vonatkozó hiánynak valamiféle koncepcionális oka van, bár ez az ok meglehetősen nehezen körvonalazható utólag. A meseszövegek médiuma, az írásbeli, illetve szóbeli létmód elvileg nem lehetne ilyen, hiszen a populáris kultúrát képviselő két alapvető ponyvakiadás (melyek közül az egyiknél az átdolgozó-alkotó Tatár Péter neve is szerepel) megtalálható a katalógusban, akárcsak a 20. századi szépirodalmi kánon egy kiemelt státuszú szerzője (Kormos István) által szerkesztett idegen nyelvű átdolgozás. Maga a katalógusban szereplő „feldolgozás” szó azt implikálja, hogy *ezekhez képest* lennie kellett egy kiinduló szövegnek, amely a feldolgozás tárgya volt, ám a katalógusból nem derül ki, mi volt ez az alapszöveg (az elvont típusvázlat nyilvánvalóan nem). Hiányzik ugyanakkor a Fazekas műve nyomán készült epikus átiratok mellől a dramatikus feldolgozás, vagyis Balogh István színműve (1838), amely egyébként a szüzsé popularizálódásának már egészen korán jelentős eszköze lehetett.

Az autorizált szépirodalmi mű (Fazekas Mihály költeménye) mind a típus magyar nyelvű (és elvárás szerint a szóhagyományból lejegyzett) variánsait rögzítő jegyzékből, mind a populáris irodalmi, illetve szépirodalmi átdolgozások köréből is hiányzik tehát. Ez annál inkább nehezen érthető megoldás, mivel Fazekas Mihály műve ugyanebben a katalógusban másutt több helyütt szerepel – olyannyira, hogy a

¹³ *Matyi, der Gänsejunge* = *Die Wunderflöte, Märchen aus Ungarn*, ausgewählt von István KORMOS, zeichnungen von Emma HEINZELMANN, aus dem Ungarischen übertragen von Mirza SCHÜCHING und Géza ENGL, Bp., Corvina, 1960, 130–136.

kötet borítóján látható egyetlen, tehát kiemelt helyen lévő illusztráció a *Lúdas Matyi* 1817-es kiadásából származik (Döbrögi és Matyi találkozása számos libától övezve), amelynek adatait az impresszumban fel is tüntették. A katalógushoz két bevezető tanulmány tartozik, a két szerkesztőtől. Benedek Katalin a trufák és anekdoták történeti áttekintése során,¹⁴ Vehmas Marja pedig a típusok szerkezeti sajátosságait bemutatva¹⁵ szól külön is Fazekas művéről. A három szint, vagyis a szerkesztői tanulmányok, a típus variánsainak jegyzéke, valamint az egész kötet tárgyát, a trufákat és anekdotákat reprezentáló borítókép nem kapcsolódik tehát össze.

Az AaTh 1538 magyar variánsai

Az 1538. típus variánsjegyzéke a *Magyar népmese-katalógus*ban megszokott módon, kronológiai rend szerint halad, a lejegyzés időpontját véve alapul.

1) Az 1538. számú típus esetén az első ilyen variáns a Halász Ignác által 1889-ben a Magyar Nyelvőr hasábjain közzétett, *Ludas Matyi* című szöveg,¹⁶ amely egyébként a *Néphagyományok* rovatban, *Népmesék* felcím alatt jelent meg székelyföldi és Nógrád megyei szólások, proverbiumok, Szatmár megyei hiedelmek, disznótorról szóló, Gömör megyei „népi beszélgetések”, Zemplén megyei találós kérdések és erdélyi gyerekjátékok, szatmári táncszók és pápai lakodalmi köszöntők között. A népmeseként közreadott szöveg lokális-regionális besorolása: Csetény, Veszprém megye. Halász nem kísérelte megjegyzéssel ezt a szövegközlést (vagy a szerkesztő nem tartotta fontosnak közölni azt). A néphagyományok rovat céljának és profiljának megfelelően olyan szemléltető anyagokat közölt, amelyek a köznyelvtől eltérő dialektusokat mutatták be.

A Halász közölte szöveg egyértelműen Fazekas Mihály művének folklorizálódott változata, fonetikus lejegyzése. A szöveg jelentős mértékben követi Fazekas művét, ami arra utal, hogy az azonosítatlan mesemondó – akiről a korszak gyakorlatának megfelelően semmit nem tudunk (név, életkor, nem, társadalmi státusz, kulturális

¹⁴ MNK 7/B. 40–41.

¹⁵ VEHMAS Marja néhány figyelemreméltó megállapítást tett a mesetípusról: „Különös, hogy egy ilyen régi mese, bár egész Európában ismert, sehol sem terjedt el nagyon, a 9 magyar variáns egy része még irodalmi eredetű is. [...] Különös az is, hogy Ludas Matyi, bár kimondottan trufa, nem fordul elő más trufákkal összekapcsolódva, egyébként is csak két összetett változat található belőle, és mindkettőben novellamesékkel keveredik (AaTh 883 és AaTh 879), amelyek legtöbbször irodalmi eredetűek. A mesének a tartalma sem a trufákra jellemző, mert a trufahősök nem fizikai erővel, hanem csellel győzik le ellenfeleiket. A trufákra nem jellemző az igazság szolgálata sem. [...] [Ú]gy tűnik, hogy Ludas Matyi irodalmi eredetű, de valószínűleg az európai népi variánsok nem egy irodalmi forrásból valók.” (MNK 7/B, 64–65.) A kilenc magyar variáns említése kapcsán: a továbbiakban én hét variánst tárgyalok az MNK nyomán. Az eltérésnek feltehetően az az oka, hogy a Béres András gyűjtötte két mese esetében a szövegek kéziratosa, illetve kiadott változatát is ideértette Vehmas Marja (ezek adatait a katalógus feltüntette, de nem kezelte őket külön számozott variánsokként).

¹⁶ HALÁSZ Ignác, *Ludas Matyi*, Magyar Nyelvőr, 1889/8, 373–376.

hátter stb.) – nagyon erőteljesen az írásos előképre támaszkodva mesélte el ezt a mesét. A szájhagyományozás törvényszerűségei szerint ugyanis, ha valóban a szóbeli kultúra részévé vált volna, akkor ennél sokkal jelentősebben át kellett volna alakulnia Fazekas művének. Még akkor is, ha számításba vesszük, hogy vannak a szájhagyományhoz kreatívabban, alkotó módon viszonyuló, illetve inkább passzív, reprodukáló mesemondók, ám ez a népmese szinte szolgai hűséggel követi prózában rövidítve, kivonatolva Fazekas cselekményvezetését, tulajdonképpen az összes főbb motívumot változatlanul megtartva.

A szöveg származási helyeként megadott bakonyi falu (Csetény) Halász Ignác gyermekkorának színtere volt, a mesegyűjtő, meseíró itt nevelkedett. Az 1870-es évek közepétől két évtizeden át mintegy harminc csetényi, illetve bakonyi népmesét publikált nyelvjárásban lejegyezve a Nyelvőrben, ezek egyike a *Ludas Matyi* is. Emellett finn meséket, valamint Grimm- és Andersen-meséket is fordított. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 1884-től kezdve több ízben is járt Svédországban és Norvégiában a lapp kultúrát kutatva. Feltehetően ehhez kapcsolható az a publikációja is, amelyben a *Ludas Matyi* norvég népmese-párhuzamát ismertette,¹⁷ amellel érvelve, hogy Fazekas meséjének forrása minden bizonnyal a szájhagyomány volt. (Erre reagálva tette közzé Katona Lajos azt a cikkét,¹⁸ amelyben a középkori francia verses epikára, vagyis a *Roman de Trubert* hasonlóságaira, illetve számtalan dél- és nyugat-európai variánusra, s különösen egy lotaringiai francia mesére hívta fel a figyelmet, emellett foglalkozott a *Ludas* név lehetséges etimológiájával is, összességében pedig egyetértett Halással abban, hogy Fazekas a szájhagyományból vehette műve tárgyát.) Halász Ignác emellett a hazai gyerekirodalom egyik jeles képviselője volt: a 19. század végén Benedek Elekhez hasonlóan (Móka bácsi néven) szerzői meséket és népmeséket is közreadott, többek között, mint alább szó lesz róla, a *Ludas Matyi* gyerekeknek készített átiratát is.¹⁹

2) A következő variánst 1903-ban, szintén a Nyelvőrben tette közzé Varga Ignác, *A Felső Őrvidék népe és nyelve* című közleménye részeként.²⁰ Itt a *Népi szövegek* cím alatt található néhány tájzólásban közölt rövid szöveg, melyek közül az egyik a *Mese kezdete Ludas Matyiról* címet viseli. A címnek megfelelően nem a teljes szöveget adja, csak a mese bevezető epizódjait: egy fiú libákat hajtott a vásárra, egy gazdag úr elvette tőle nemcsak a libákat, hanem még a szeretőjét is, ráadásul pedig meg is verette. Ludas Matyi (*Macsi*) ezek után elment egy tündérhez, aki megígérte, hogy segít majd neki. A burgenlandi variánshoz (Oberwart) sem kapcsolódik további adat vagy megjegyzés. A nyolcsornyi szövegből annyi mindenestre kitűnik, hogy az elbeszélő nem lehetett különösebben kvalitásos mesemondó: túl sok cselekményelemet zsúfolt

¹⁷ HALÁSZ Ignác, *Magyar népmese a norvégoknál*, Pesti Napló, 1894. ápr. 5., 2–3.

¹⁸ KATONA Lajos, *Ludas Matyi*, Pesti Napló, 1894. ápr. 14., 103, 1–2.

¹⁹ DOMOKOS Mariann, *Móka bácsi és a mesék*, <https://btk.mta.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1544-moka-bacsi-es-a-mesek-165-eve-szuletett-halasz-ignac> (Letöltés ideje: 2020. szeptember 18.).

²⁰ VARGA Ignác, *Mese kezdete Ludas Matyiról*, Magyar Nyelvőr, 1903/3, 180.

össze felsorolásszerűen, az ezekre vonatkozó bizonytalanságának jelzésével egyetemben. A rövid szöveg alapján úgy tűnik, hogy a mese valamely ponyva hatását tükrözheti, talán az 1864-es Tatár Péter-félet, hiszen ebben szerepel Tündérország és a vetélkedő tündérek, valamint Iluska, Matyi szerelme.

Felmerülhet a kérdés: miért a ponyva hatását valószínűsítém, miért nem azt, hogy az írásos változatoktól függetlenül létezett *Ludas Matyi*-hagyománnyal állunk szemben, ha csak töredékes formában is. Az egyik fő oka annak, hogy az írásbeli előképet és hatást tartom valószínűnek – paradox módon – az, hogy ezekben a „népmese”-ként közreadott szövegekben a hős neve *Ludas Matyi*. Vagyis ugyanaz, mint Fazekas művében, illetve az annak nyomán készült Balogh István- és Tatár Péter-féle változatokban. A szájhagyományozott mesékben ugyanis a nevek igen változékonyak – tulajdonképpen az ugyanazon mesetípushoz tartozó változatok esetében is ritka, hogy rendre ugyanaz legyen a szövegekben a szereplők neve; még az olyan, sok variánssal rendelkező, a magyar hagyományban „erős” típusoknál sem mint például a *Fehérlófia* (AaTh 301B/ATU 301), ahol a hős szintén számos néven szerepel (Juhász Palkó, Erős Jancsi, Csonkatehén fia, Jupi Jankó, Medve Jankó, Fehérlópéter, Feherlo fia Miklós, Tehénfi Jankó, Kamilló Miklós stb.). A szóbeli variánsokban a szereplők nevei ritkán azonosak, viszont gyakran hasonló hangzásúak (pl. Tilinkó / Pilinkó / Kilinkó, Ibolya / Ilona / Viola, Rózsa / Rozália / Ráró / Rádó / Rudolf / Rudinca / Rufót / Ruyinka). Ha egy mese bekerült (vagy eleve onnan származott) a populáris írásbeli hagyományozódásba (népkönyvek, ponyvakiadványok, kalendáriumok, népszerű sajtó), akkor az írásos forma valamilyen módon rögzítette és sztenderdizálta a mesét, még akkor is, ha az később át/visszakerült a szájhagyományba.

A mesei nevek kapcsán – igen vázlatosan – a következő tendenciák figyelhetők meg: 1. A hősöknek, szereplőknek nincsen nevük (személynevük), ehelyett leíró jellel a társadalmi státuszuk-foglalkozásuk stb. szerepel megnevezésükként: királyfi, legkisebbik fiú, kocsmáros, szabólegény, mostohalány, világszép asszonya, veres vitéz stb. 2. Ha van nevük, akkor az gyakran egytagú személynév: Mirkó, Dongó, Mohácsi, Pengő, Rádó, Anyicska, Hollófernyiges. A keresztnévként is létező személynevek gyakorta becézett, kicsinyített formában (Jankó, Matyi) jelennek meg a mesékben.²¹ A felismerhetően keresztneveket is tartalmazó kéttagú személynevek (mint amilyen a *Ludas Matyi* is) ritkábbak, és ahhoz, hogy megőrizték állandóságukat a variánsok sorozatán át, erős hagyománynak kell mögöttük léteznie (pl. Csalóka Péter – Chalóka). Előfordul az is, hogy a mesehősök neve állandósult formában széles körben ismert (pl. Árgirus, Királyfia kis Miklós), ám ehhez képest az ilyen nevű szereplőket felvonultatató népmese-szövegek száma csekély.

²¹ A magyar népmesék személyneveiről lásd VOIGT Vilmos, *A nevek és különösen a mesei nevek szemiotikájáról = A nevek szemiotikája*, szerk. BAUKO János, BENYOVSZKY Krisztián, Nyitra – Budapest, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai tanulmányok Kara, Magyar Szemiotikai Társaság, 2014, 22–40.

3) A felsőőri változat kiadása után négy évtizeddel, 1943-ban Katona Imre néprajzkutató gyűjtötte Bogdándon, a Szilágyságban azt a (kéziratban maradt) variánst,²² amely a Ludas Matyi-szűzsé innovatív megvalósulását és egy alkotó mesemondó jelenlétét tükrözi. A Nagy Kollektor Mihály elbeszélte mese típuskombináció. Az első része egy novellamesékhez sorolható *Markalf*-típus (AaTh 921): egy gróf Jankó nevű szolgáját elzavarta azzal, hogy ne merjen többé a szeme közé nézni. Jankó bement a falu végén egy lakatlan házba, meztelenre vetkőzött, és fejjel előre bebújt a kemencébe. Amikor egy vadászat során a gróf betér a házba, felismeri Jankót, és megkérdezi tőle, miért bújik fejjel a kemencébe, a fiú azt válaszolja, azért, mert a gróf azt mondta, hogy nem akar többé a szeme közé nézni, ezért nézzen a hátuljába. A gróf erre nagyon megvereti a fiút.

A mese második része az 1538. számú típus egy jól ismert epizódja: a fiú ezek után elment Csepelre dolgozni, keresett eleget, és vett magának egy mérnöki ruhát, majd meghallotta, hogy a gróf házat akar építtetni. Elment hozzá, kimentek az erdőre, megkérte a grófot, öleljen át egy fát, mert az lesz a mérték a házhoz. A gróf megtette, ekkor Jankó megkötözte a kezét, és úgy megverte, hogy kirepedt a hátsó fele, és 377 skatulya vazelin sem gyógyította be.

Ez a mese, úgy vélem, jó példája annak, hogyan változik a szóbeliségben egy típus szűzséje: a cselekménymenet felismerhető (rá lehet ismerni a típusra), de a motívumok és epizódok konkrét realizációja már nem követi szolgáiban az „archetípust”. Tulajdonképpen a szájhagyományozásban a típust tekinthetjük úgy, mint egy függvényt, amelynek motívumai többé-kevésbé szabad változók. Ez volt Propp morfológiai megközelítésének felfogása is, és eszerint nem az a fontos, hogy libákat vagy tevéket hajt-e a vásárra a fiú – annak ellenére sem, hogy a *Lúdas Matyi* szakirodalmában igen jelentős helyet foglalnak el azok az érvelések, amelyek a Fazekas művében szereplő *motívumok* pontos vagy lehetőség szerint minél közelebbi megfeleltetéseit keresik a különféle időszakokból és helyszínekről lejegyzett szövegvariánsok esetén az *eredet* kérdésének megválaszolása érdekében. Holott ezeknek – ha valóban élő szájhagyományozásról van szó – szinte törvényszerűen változniuk kellett. Ráadásul az, hogy a mesemondó a kortárs környezetbe helyezett, Csepelen dolgozó főszereplő történetét egy jellegzetes középkori történettel kombinálja, az igazán jó elbeszélőkre jellemző műfaji kompetenciát sejtet, hiszen a pimasz, ám önérzetes csínytevő alakja és habitusa valóban képes a két narratívát összekötni.

4) 1952-ben jegyezte le a *Veresvitéz királyfi, meg a király három jánya* címmel ellátott mesét Béres András szülőfalujában, Rozsályon (Szabolcs-Szatmár m.) Sztójka Miklósnétól.²³ Béres András rozsályi mesegyűjtése az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* részeként jelent meg,²⁴ amely az ún. egyéniségkutató vagy budapesti iskola reprezentatív népköltési kiadványsorozata volt. E mese besorolása az 1538. számú típushoz számomra

²² Elmondta Nagy Kollektor Mihály, gyűjtötte Katona Imre, gyűjtés ideje: 1943., gyűjtés helye: Bogdánd, Szilágyság m., Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma (EA), EA 8170., XIII. füzet, 1–4., 15. számú szöveg.

²³ Elmondta Sztójka Miklósné, gyűjtötte Béres András, Rozsály (Szabolcs-Szatmár m.), 1952., EA 6001, 739–744.

²⁴ *Rozsályi népmesék*, kiad. BÉRES András, KOVÁCS Ágnes, Bp., Akadémiai, 1967, 246–250.

igen kérdésesnek tűnik, mivel cselekménye túlnyomórészt egy másik mesetípusának feleltethető meg, mégpedig *Az okos Zsófi/The Punished Seducer* című novellamesének (AaTh/ATU 883B).

Ezt a mesetípust szokták a *Ludas Matyi*-típus női párjának tartani: hőse egy éles eszű, szép lány, aki túljár az őt elfogni (illetve megerőszakolni) kívánó királyfi eszén, és miközben álruhában meglátogatva őt különféle károkat okoz udvarában, krétával az ajtóra felírva vagy más módon (általában versikével) csúfondárosan tudatja, hogy ő volt a csínytevő károkozó (trickster). A király végül házasságot ígérve neki udvarába hívhatja, a nászéjszakán azonban bosszúból a nőtől elszenvedett megaláztatásokért meg akarja ölni, ám a lány mézzel töltött bábut/cukorbabát tesz az ágyba a maga helyére, a vélt gyilkosság után a bűnbánó király pedig behódol a lánynak, aki feleségül megy hozzá. Ez a mesetípus a 18. század végén már feltehetően ismert volt nálunk is²⁵ – ami korai adat magyar vonatkozásban, hiszen a magyar tündérmesék és novellamesék túlnyomó részének legkorábbi előfordulása az írásos források alapján általában a 19. század közepétől adatható. A rozsályi mese a katalógus-besorolása ellenére sem típuskombinációnak tűnik, hanem a 883B típus egy variánsának; nem világos, miért a *Ludas Matyi*-típushoz sorolták. (Az a *Ludas Matyira* emlékeztető epizód, hogy Enória, vagyis a hősnő orvosnak öltözve szór paprikát a királyfi égési sebeibe, megvan a 883B típus saját cselekménysémájában is).

5) Szintén Béres András és szintén Rozsályon gyűjtötte 1952-ben Tóth Bálintné a „esti beszélgetés alkalmával” *Az okos királykisasszony* című mesét.²⁶ A mese egészében követi az AaTh/ATU 883B, vagyis *Az okos Zsófi*-típus menetét, nem tudni, miért került (akár típuskombináció részeként) a *Ludas Matyi*-típushoz. Ráadásul míg a trufakatalógusban ezek a mesék típuskombinációként szerepelnek (AaTh 883B+AaTh 1538), addig a novellamesék katalógusa, amely az AaTh 883B típus variánsainak sorában szintén számon tartja ezt a két rozsályi mesét, egyiknél sem jelzi, hogy ezek típuskombinációként a *Ludas Matyi*-típushoz is sorolhatók lennének.²⁷

6) 1952-ben a nyelvterület nyugati részén, a Zala megyei Pakodon is feljegyeztek egy kéziratban maradt variánst *Ludas Matyi meg a pap* címmel (a gyűjtő Fülöp István volt).²⁸ A szereplők Ludas Matyi és kedvese, Iluska, valamint Döbröntei úr. A szövegváltozat a teljes mesei cselekményt tartalmazza (ács, orvos, helyettesítő betyár). A gorbomba segítőszellemek, Iluska alakja, illetve azon záró epizód miatt, melyben Döbröntei úr nemcsak bocsánatot kér, hanem egyenesen meghívja Matyit és Iluskát, hogy a továbbiakban inkább nála lakjanak, ponyvai hatást mutat.

²⁵ Virág Pál debreceni diák 1797-re datált diáriumában egy *Mesék* címet viselő lista élén az *Okos Sophi* cím található. Feltehetően erre a típusra utal. BERNÁTH Lajos, *Magyar népmesék a XVIII. században*, Ethnographia, 1902, 289–301.

²⁶ EA 6001, 663–673. Kiadva: *Rozsályi népmesék, i. m.*, 257–263.

²⁷ *A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999)*, szerk. BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984, 193.

²⁸ FÜLÖP István, EA 8260, 33–37.

7) Gáspár Antal mondta el a Tolna megyei Nagyvejkén 1961-ben azt a változatot, amelyet Bosnyák Sándor jegyzett fel.²⁹ A Ludas Matyi nevű hősről szóló mese a Fazekas-mű cselekményét követi. Döbrögi nem névvel szerepel, hanem *uraság/bíró/úr* megnevezéssel utal az elbeszélő erre a szereplőre. A morális zárlat hiányzik a végéről, a mese a jól kivitelezett harmadik veréssel ér véget.

Az elbeszélő, Gáspár (Simon) Antal 1895-ben Istensegítsen született, 1941-ben telepítették át Bukovinából előbb Bácskába, majd 1944-ben Tolnába. A népi kultúra kiemelkedő egyénisége volt: énekes, mesemondó, búcsúvezető, aki nem csupán előadta, hanem dokumentálta is a maga és közössége, vagyis a bukovinai székelyek tudását. Mivel a magyar (népi) kultúra egy viszonylag periférikus területéről/csoportjáról van szó, elvileg egy írásbeliségtől „érintetlen” szájhagyományt is feltételezhetnénk, azonban ezt a feltevést a bukovinai székelyek körében a II. világháború alatt és ezt követően folytatott néprajzi-folklorisztikai vizsgálatok nem igazolták. Gáspár Simon Antal például nemcsak szenvedélyesen szeretett olvasni, hanem maga is számos kéziratban rögzítette közössége hagyományos folklórtudását,³⁰ s rajta kívül más bukovinai székely mesemondók esetében is kimutatható a könyvmesék (Arany László-, Grimm-, Benedek Elek-szövegek stb.) hatása. A szintén bukovinai székely, kiemelkedő képességű mesemondó, Palkó Józsefné Zaicz Zsuzsanna mesetudását rögzítő Dégh Linda szerint az áttelepítéssel a mesemondás jelentősége és gyakorisága megnőtt a bukovinai székely közösségekben: „Bukovinában a mesemondás még csaknem kizárólag a Moldvába járó mezőgazdasági munkások barakkjaiban, meg a halottasházaknál volt szokásban: Tolna megyében a volt andrásfalviak háza minden téli estén mesétől volt hangos.”³¹ Gáspár Simon Antal esetében sem zárható ki tehát a *Ludas Matyi*-típus szüzséjének írásos forrásra visszavezethető ismerete.

A Moldvába járó mezőgazdasági munkások említése átvezethetne a Faragó József által gyűjtött moldvai *Ludas Matyi*-variánshoz,³² ez azonban, ahogyan fentebb említettem, hiányzik a variánsok jegyzékéből. Nem tudni, miért, hiszen a határon túli magyar trufákat és anekdotákat a szerkesztők felvették a katalógus szövegtörzsébe (olyannyira, hogy ez az anyag a hozzávetőlegesen 1100 variánsnak több mint a felét tette ki).³³ Holott e moldvai mesének több szempontból is kiemelt jelentősége van. Egyrészt a magyar társadalom egyik (térbelileg, nyelvileg és kulturálisan) legelzártabb területéről származott, ahol a magyar nyelvű közösség tagjai egy a magyarországi írásbeliség hatásaitól mentes vagy alig érintett szájhagyományozó kultúrát tartottak fent. Másrészt

²⁹ BÁCSKAI-BOSNYÁK Sándor, EA 13502, 123–124.

³⁰ GÁSPÁR SIMON Antal, *Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegíts, kísérő tan.* FORRAI Ibolya, Bp., Akadémiai, 1986.

³¹ KELEMEN Zoltán, *Tolna megyei székely népmesék*, kiad. DÉGH Linda, Szekszárd, Szekszárdi Nyomda, 1964, 5.

³² FARAGÓ József, *Egy moldvai csángó Lúdas Matyi-mese*, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1960/3–4, 255–268.

³³ MNK 7/B, i. m., 5.

mivel a variáns feljegyzésének helye (Trunk) és Fazekas Mihály életútjának egy helyszíne (Fazekas a moldvai hadjárat során Forrófalvára és Klézsére is eljutott) összekapcsolható volt, ezért a variáns Fazekas Mihály meseismeretének forrására vonatkozó bizonyítékként értelmeződött, és az irodalomtörténetírásban a Faragó meseközlésére építő Julow Viktor szuggesztív értelmezése³⁴ nyomán így is kanonizálódott.³⁵

Történt mindez annak ellenére, hogy Faragó József nem tételezett fel egyetlen helyi variáns meglétéből egyértelmű genetikai kapcsolatot a moldvai szájhagyomány és Fazekas műve között – ezt folklorisztikai alapelvek mentén nem is tehette volna meg, mivel egy invariáns adat a szájhagyományozás szükségszerűen közösségi mechanizmusait figyelembe véve eleve fenntartásokkal kezelendő, hiszen bármilyen szöveg bekerülhet a szóbeliségbe, ám ahhoz hogy *hagyományozódjék*, arra van szükség, hogy a *közösség* több tagja is ne csak passzívan ismerje, de aktívan elő is adja, ennek során pedig szükségszerű a *változatképződés*.

Emellett pedig megítélésem szerint nem feltétlenül lettek végiggondolva azok a lehetőségek sem, amelyek abból a körülményből fakadnak, hogy Ion Barac a *Lúdas Matyinak* már 1828 előtt elkészítette – némi módosításokkal – román fordítását, amely azután ugyan kéziratban maradt, de 1916-ban mégiscsak megjelent,³⁶ vagyis akár hathatott is az évtizedek múlva lejegyzett trunki meseváltozatra. Az tudható, hogy a 19. század folyamán Barac fordítása kéziratok másolataiban terjedt, és bármennyire is korlátozott nyilvánosságot és elérhetőséget jelent ez, éppen a *Lúdas Matyi* megírása és első, 1815-ös kiadása között eltelt egyetlen évtized bizonyítja, hogy ily módon is terjedhetett egy szöveg, akár Debrecenből Bécsig eljutva. Ha pedig sikerült bekerülnie a szóbeliségbe és ott kedvező fogadtatásra lelt, a szájhagyományozás révén a kéziratok terjedéséhez képest sokkal jelentősebb mértékben befolyásolhatta a meseismeretet, amit egy nyomtatott változat megjelenése pedig már exponenciális mértékben felgyorsíthatott. A jelenleg ismert adatok tükrében nem bizonyítható, hogy ez így történt Barac román fordításával is, viszont nem lehet kizárni sem ezt a láncolatot. Az ugyanis, amire hivatkozva Julow Viktor a nyomtatásban megjelent román nyelvű Fazekas-fordítás, egy 1943-ban kiadott román népmese, illetve a moldvai csángó népmese kapcsolatát (vagyis az írásbeli hatás lehetőségét) kizárta (egy-egy motívum vagy epizód eltérése miatt) a *variabilitásra* épülő szájhagyományozó kultúrában nem feltétlenül perdöntő érv.³⁷ Végezetül a román és a magyar mesevariánsok esetleges

³⁴ JULOW, *i. m.*

³⁵ SZILÁGYI, *Kegyelem és erőszak, i. m.*, 47–49.

³⁶ GÁLDI László, „*Lúdas Matyi*” román átdolgozása, *It*, 1943/3, 101–112.

³⁷ Faragó fenntartotta annak lehetőségét, hogy a trunki változat folklorizáció eredménye, bár maga mégis inkább arra hajlott, hogy egy írásbeli hatástól független, rejtőzködő mesehagyomány egy elemére talált rá. Julow Viktor viszont egyetlen motívum miatt (amely megvan a csángó mesében és az Kr. e. 711-ből származó asszír változatban, ámde nincs meg Fazekas művében) arra a következtetésre jutott, hogy „a trunki változat végső soron az asszír történetre megy egyenesen vissza”, majd ezt követően érvelése további részében azt is bizonyítottan tekintette, hogy a csángó mese „primér népköltészeti termék”. Elképzelhető, hogy az volt, de nekem úgy tűnik, hogy ezt a felhozott érvek nem bizonyítják egyértelműen.

összefüggései kapcsán az írásbeli *fordítások* mellett figyelmen kívül maradt a *kétnyelvű közösségek szájhagyományozásából* fakadó kulturális csere gyakorlata is.³⁸

Összességében, a *Magyar népmesekatalógus* által számon tartott hét variáns közül megítélésem szerint egyetlen (az 1943-ban Nagy Kollektor Mihálytól a Szilágyságban lejegyzett) változat utal arra, hogy a típus eleven (alkotó és nem mechanikus) szájhagyományozás részeként létezett volna. A többi variáns a Fazekas-szöveg, vagy az annak nyomán készült ponyvai átiratok hatását mutatja, illetve (a két rozsályi mese esetében) nem is tekinthető az 1538. számú típus realizációjának.

Áttekintve az ismert magyar népmese-variánsokat (ez esetben a *népmese* annyit jelent, hogy szóbeli elmondás után lejegyzett szövegekről van szó), nyilvánvalóan felmerül a kérdés, mi lehet az oka annak, hogy ilyen kevés szöveg került lejegyzésre. Ennek két alapvető oka lehet(ett).

1. Nem létezett önálló, vagyis Fazekas művétől és annak írásbeli és színpadi származékaitól független *Ludas Matyi*-hagyomány a magyar szóbeli kultúrában az elmúlt két évszázadban.

2. Létezett önálló, vagyis Fazekas művétől és annak írásbeli és színpadi származékaitól független *Ludas Matyi*-hagyomány a magyar szóbeli kultúrában, ám azt a népköltési gyűjtők nem jegyezték fel.

A Lúdas Matyi névről és a Lúdas Matyi műfaji előképeiről

Mielőtt a szóbeli és írásbeli hagyományozódás kérdésére, valamint a 19. századi népköltési gyűjtés bizonyos jellegzetességeinek bemutatására rátérnék, az alábbiakban nem a különféle mesevariánsok és párhuzamok, hanem az adott mesei *műfaj* (trufa, Schwank) felkínálta olvasási mód kapcsán térnék ki néhány értelmezési lehetőségre.

A *Lúdas Matyi* esetében jelenlegi tudásunk szerint Fazekas művének megjelenését megelőzően nem beszélhetünk a név széleskörű elterjedtségéről. Erdélyi János 1851-ben kiadott közmondásgyűjteményében ugyanakkor már megtalálható az utalás: „Majd visszaveri azt Ludas Matyi”.³⁹ Ugyanitt Erdélyi így adta meg a *Te is ludas vagy*

³⁸ A moldvai változat azért is figyelemre méltó, mert, mint a bevezetőben is kiemeltem, A. M. Espinosa például Romániát tartotta az 1538. típus központi területének. Sajnos egyelőre nem sikerült az *Enzyklopädie des Märchens*ben hivatkozott háromkötetes munkáját elérnem, és az erre vonatkozó adatait és gondolatmenetét megismeri (Aurelio M. ESPINOSA, *Cuentos populares españoles: Recogidos de la tradición oral de España*, 1–3, [s. n.], Madrid, 1946–1947).

³⁹ „5210. sz. Majd visszaveri azt Ludas Matyi.” *Magyar közmondások könyve*, szerk., kiad. ERDÉLYI János, Pest, Kozma Vazul, 1851, 273. Erdélyi jelezte, ha tudomása szerint egy-egy proverbium korábbi gyűjteményekben megjelent már. E szólás esetén nem utalt korábbi forrásra. Még egy további példa a *Lúdas Matyi* egyes szöveghelyeinek állandósulására és elterjedésére, Csengery Antal egy leveléből, melyet feleségének, König Rózának írt: „Az mondja Ludas Matyi, hogy az ember az ácsorgást is megúnja. Én már megúntam testemből lelkemből. Napközben, ha ülés nincs, itthon olvasom. Könyvet vettem, hogy olvashassak.” CSENERGY Antal feleségéhez, Bécs, 1877. jún. 6., OSZK Kt. Quart. Hung. 2422/76.

kifejezés jelentését: „Ludas, azaz részes vagy valami csin elkövetésében”.⁴⁰ Ez a meghatározás, amely tehát *csínytevő*ként (és nem *bűnöző*ként) definiálja a *ludast*, elvileg illene is az 1538. számú mesetípus *trickster* hősére és a *trufa* karakteréhez, ha Fazekas művében Lúdas Matyi nem lenne e játékos és ravasz figurához képest valamilyen módon fenyegető alak, egyfajta gépies és monomániás ítéletvégrehajtó, aki nem felindulásból áll bosszút, hanem kivárva az időt és a módot, pontosan tükröztetve az őt ért igazságtalanságot, vagyis az anyagi veszteséget, a megaláztatást/kiszolgáltatottságot és a fizikai bántalmazást, tervszerűen adja vissza mindezt Döbröginek, bemutatva, hogy a jóslat elől nincs menekvés, nem lehet elrejtőzni előle, végzettszerűen utolér.

Katona Lajos a hős nevének eredetére vonatkozólag a következő feltevést fogalmazta meg: „Az eladott, illetőleg elcsalt állat a legtöbb [dél-európai] mesében malac, vagy hizó disznó, a provenceiban tehén, az egyik szicíliai változatban tyuk, a magyarban tudvalevőleg lud s ettől *Ludas Matyi* a hős neve. Habár nem lehetetlen, hogy e névben valamely analog középkori *facetia Ludius*, vagy ilyenféle nevének népetimológiai elcsavarása rejlik. E sejtelmem azonban még bizonyítékra szorul.”⁴¹ Ezzel a feltevéssel Katona Lúdas Matyit a középkori *trufa*-hagyományhoz és a játékos, ugyanakkor kíméletlen szembeállításra képes *trickster* alakjához kapcsolja (akárcsak bizonyos értelemben Erdélyi).

A *Lúdas* név kapcsán Rálik Alexandra pedig 16. századi párhuzamot hozva Werbőczy *Hármaskönyvének* Fazekas által hivatkozott szöveghelyét („bármely hitszegőt és hamis esküvőt [kit közönséges szóval aucariusnak vagy lúdasnak nevezünk] az Isten és emberek igaz törvénye szerint, keményen meg kell büntetnünk”) vont be az elemzésbe⁴² – amihez hozzátehetjük, hogy a *Lúdas Matyi* cselekménye tulajdonképpen pontosan erről, vagyis a szómágia megtestesüléséről, az eskü-formula akkurátus beteljesítéséről szól, mindez pedig a hamisság, vagyis a megtévesztés mesteri kivitelezésével mehet végbe.

Ezek a feltevések lehetőséget adnának akár arra is, hogy a *trufa* műfaji hagyománya felől olvassuk Fazekas művét. A leginkább talán Eulenspiegel neve fémjelzte középkori elbeszélések felől nézve⁴³ ugyanis Lúdas Matyi társadalmi kívülállása, naplopása,⁴⁴ szemfényvesztése, mimetikus képessége és naturalisztikus részletességgel

⁴⁰ „5207. sz. Te is ludas vagy”. ERDÉLYI, *i. m.*, 273.

⁴¹ KATONA, *i. m.*, 2.

⁴² RÁLIK, *i. m.*, 29–30. A Werbőczy-utalás az 1817-es (tehát a Fazekas által autorizált) kiadásban szerepelt, az 1815-ös kiadásban még nem.

⁴³ 1847-ben kiadott, *A népmese Magyarországon* című tanulmányában Henszlmann Imre több kontextusban (pl. új keletkezésű mesék, politikai irányú mese) helyezte el Fazekas művét. Ezek egyike az Eulenspiegel és a *Schwank* (*trufa*)-hagyomány. A *trufa* műfajáról (melyet ő maga *dévajkának* nevezett) így írt: „[ebben] a népnek többnyire nem gonoszság nélkül járó nedélye és satiricus vonása jelentkezik. Például mint nagyobb bohózatot felhozhatni a német Eulenspiegelt, melynek rokonára az oláhok Bakalájában ismerünk [...] legközelebb van hozzá Ludas Matyi.” (Figyelemre méltó Henszlmann-nál a román párhuzam is.) HENSZLMANN Imre, *A népmese Magyarországon = Folklorisztikai tudománytörténet: Szöveggyűjtemény, 1840–1900*, szerk. DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, VOIGT Vilmos, Bp., Tankönyvkiadó, 1978, I, 246–321.

⁴⁴ Egyébként a mihaszna (kemencesutban heverésző), anyaszomorító és némiképpen bamba, majd különféle kalandok során megtáltosodó ifjonc számos népmese főszereplője (ún. férfi Hamupipőke).

leírt brutalitása, majd a hatalmi viszonyok megfordítása (vagy megfordíthatóságának jelzése) utáni, nyom nélküli eltün(tet)ése a szövegből annak a kegyetlen nevetésnek a (karneváli) világát idézheti meg, amely a 19–21. századi humánnum-fogalom és morál felől utólag már zavarba ejtően nehezen értelmezhető.

Ami pedig a másik műfaji kontextust, vagyis a mű előtt álló paratextus (a Phaedrus-idézet) által kijelölt fabulát illeti:⁴⁵ ez egyrészt egyértelműen írásbeli-irodalmi hagyományra utal, a Perry Indexben 1. szám alatt regisztrált történet (amely nemcsak Phaedrus, hanem számos más antik és középkori szerző neve alatt többféle változatban látott napvilágot) ugyanis olyan fabula, amely – a nemzetközi és a magyar mesekatalógus tanúsága szerint – nem került be a szájhagyományozásba, ott nem ismert ilyen szüzséjű állatmese. E paratextus alkalmazása természetesen elvileg a megcélzott olvasóközönséget is kijelöli: a nem pusztán latinul valamennyire olvasni képes, hanem a kollégiumi tananyagnak számító antik fabulahagyományt is ismerő férfiaknak szól az orientáció (ahogyan azt a hexameteres műforma és számos, a szövegbe foglalt allúzió is nyomatékosítja). Tehát a megcélzott olvasó szociokulturális státuszát tekintve (eredetileg, mármint szerzői intenció szerint) talán inkább egy Döbrögi volt, mintsem egy Matyi. Másrészt a paratextus tematikusan is kapcsolódik a műhöz: nemcsak azért, mert a hierarchikusan elrendezett társadalmi és hatalmi státuszok felbillenésére figyelmeztet, hanem azért is, mert az igazságtalanság kiváltotta *bosszú* az egyik központi fogalma, márpedig az 1538. számú mesetípus hősét és cselekményét is a bosszú mozgatja. A sas és a róka meséjének egyes redakcióiban a kölykeit elvesztő róka Zeusz segítségét kéri, és így tudja bosszúját végrehajtani. Fazekas művében a zárlat mutatja meg, hogy Lúdas Matyi cselekedetei végül is értelmezhetők a narrátori ajánlás szerint eredményüket tekintve egy – a kiinduló szituációhoz képest – pozitívabb állapot eléréseként, melynek mintegy *közvetítője* volt Lúdas Matyi (a sors, a végzet, a gondviselés eszközeként). Mégis, maga a bosszúállás már az antik mítoszok óta ismeretes módon nem egyszerűen agresszió, hanem van egyfajta démonikusan fenyegető jellege, egyrészt a *mértéktelensége* miatt,⁴⁶ másrészt mert az eredetileg sérelemből, szenvedélyből, indulatból fakadó agressziót tudatos tervezéssel párosítja, ami viszont a kegyetlenség kategóriájába utalhatja át.

A bosszú nehezen ítéhető meg a jó/rossz felosztás mentén, hiszen a bosszúállást valamiféle, a későbbi sértett részéről elkövetett igazságtalanság előzi meg (akár valós, akár vélt sérelem ez, mindenesetre olyan jellegű vagy mértékű, ami ellenreakciót vált ki).⁴⁷ Fazekas költeményét valószínűleg azért is lehet újraolvasni, azért hív elő igen

⁴⁵ Ennek értelmezésére és az olvasási módra nézvést lásd SZILÁGYI, *Kegyelem és erőszak*, i. m. 49., illetve DEBRECZENI, i. m., 59–64.

⁴⁶ A *mérték* jelentőségével a *Lúdas Matyi* kapcsán BORBÉLY Szilárd visszatérően foglalkozott említett írásaiban.

⁴⁷ Talán nem véletlen, hogy Fazekas műve egyfelől az önbíráskodás (Lúdas Matyi), másfelől a vagyon elleni bűncselekmény és a személyi szabadság korlátozása (Döbrögi) jogi iratmintájaként is bemutatásra került. FENYVESI Csaba, *Vagyon elleni bűncselekmények: Fazekas Mihály: Ludas Matyi = Büntények a könyvtár-*

sokrétű értelmezéseket, mert nem egyértelmű, hogy ki a jó, ki a rossz, ki is a „hős”, van-e egyáltalán ilyen ebben a műben. Ennek kapcsán ugyanakkor, bármennyire is triviális megállapítás, mégis elgondolkodtató, hogy Fazekas Mihály nyilván bármilyen címet adhatott volna hexameterekben írott művének, ő az egyik szereplő nevét/ alakját választotta.

A Lúdas Matyi írásbeli hagyományozódása a 19. században

Fazekas Mihály *Lúdas Matyi: Egy eredeti magyar rege* című műve 1815-ben, majd 1817-ben Bécsben látott napvilágot. A magyar szájhagyományban fennmaradt mesék programszerű lejegyzése ugyanebben az időszakban és szintén Bécsben kezdődött meg: a császári fővárosban állomásozó magyar közkatonáktól Gaal György, az Esterházy család könyvtárosa gyűjtetett meséket, melyekből egy 17 szöveget tartalmazó válogatást 1822-ben tett közzé németül.⁴⁸ A kötet magyar recepciója elenyésző volt, és nem sokkal volt sikeresebb gróf Mailáth János pár évvel később, 1825-ben szintén németül, Brünnben megjelentetett mesegyűjteménye sem,⁴⁹ amelyet hiába fordított le Kazinczy, mert megbízottjának, az ifjú Toldy Ferencnek sem sikerült rá kiadót találnia. Gaal és Mailáth gyűjteménye is csak évtizedekkel később jelent meg magyarul (1857–1860, 1864) – viszont egyes meséik az 1820-as évek sajtótermékeiben és periodikáiban már felbukkantak, onnan pedig kalendáriumokba kerültek át.⁵⁰

A magyar népmesék lejegyzése a Kisfaludy Társaság népköltési, majd ősvallási tárgyú gyűjtési felhívásaira reagálva, valamint az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* (1846–1848) mutatószövegei nyomán csak az 1840-es évek második felében indult meg. Henszlmann Imre, a legkorábbi magyar mesetanulmány szerzője 1847-ben mindössze negyvenegy kiadott magyar mesét tudott összegyűjteni elemzéséhez – Gaal, Mailáth, valamint a *Népdalok és mondák* meséi mellett a *Lúdas Matyit*, a *János vitézt* és a *Rózsa és Ibolyát*.⁵¹ Az első magyar nyelvű népmesegyűjtemény önálló

szobából: *Interaktív iratmintatár büntetőjogi komplex gyakorlathoz és szakvizsgához*, szerk. Kiss Anna, Bp., Complex, 2010, 247–268; Uő, *Hogyan ne legyél áldozat? = Csíny vagy bűn?: Kalandozások a jog és az erkölcs (b)irodalmában*, szerk. Kiss Anna, Kiss Henriett, Tóth J. Zoltán, Bp., Complex, 2010, 43–46.

⁴⁸ *Mährchen der Magyaren*, bearbeitet und herausgegeben von Georg von GAAL, Wien, Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, 1822.

⁴⁹ Johann Grafen von MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Maehrchen*, Brünn, J. G. Trassler, 1825.

⁵⁰ GULYÁS Judit, *Giovan Francesco Straparola és Gaal György meséi a Hasznos Mulatságokban = Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklorról*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 317–330; Uő, „... úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galeriákban a' Breughel ördögös és boszorkányos bohózkodásai”: *A Muzarion, Élet és Literatúra mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833) = Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. EKLER Andrea, MIKOS Éva, VARGYAS Gábor, Bp. – Pécs, L'Harmattan, 497–547.

⁵¹ Henszlmann Fazekas és Petőfi művét együtt, a többi mesétől elkülönítve tárgyalta, az új népmese példaként: „Azon különbséget, mely a régebb és újabb keletkezetű népmesék közt létezik, irodalmunkban is két mese tanúsítja; t. i. Petőfi *János vitéze* és Fazekas *Ludas Matyia*; elsőt a katonaság, másikat a parasztság

kötetként 1855-ben jelent meg, szintén Erdélyi János szerkesztésében, és valójában majd csak az 1860-as évektől, Merényi László és Arany László köteteinek megjelenésével vett lendületet a népmesék lejegyzése és gyűjteményes kiadása. Az első magyar népmese-gyűjtemény megjelenése (1822) előtti időszakból ugyanakkor a kutatás eddig alig tucatnyi magyar nyelvű meseszöveget tudott azonosítani.⁵² Összességében tehát a *Lúdas Matyi* megjelenése előtti időszak szóbeliségben élő magyar meséiről igen töredékes a tudásunk. A *Lúdas Matyi* megjelenését követően pedig Fazekas művétől független szájhagyományozást különösen nehéz feltárni – mégpedig a szöveg rendkívül erőteljes írásbeli és színpadi expanziója miatt.

Amint azt több elemzés is tanúsítja, Fazekas művének ismeretét a 19. századi befogadók körében jelentősen befolyásolhatták a *Lúdas Matyi* egészen korán, szinte a megjelenést követően azonnal megindult ponyvakiadásai,⁵³ valamint különféle népszerű átíratok, így a Balogh István-féle színmű (1838),⁵⁴ illetve az ennek felhasználásával készült, első ízben 1864-ben megjelent, Tatár Péter készítette *Lúdas Matyi élete és kalandja: Tündéres széphistória 12 versben és 12 képpel* című ponyvakiadvány.⁵⁵ Az írásbeliség szóbeliségre gyakorolt hatása kapcsán az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy a *Lúdas Matyi* megjelenése a 19. századi sajtóban,⁵⁶ illetve a századvégi népszerű, nagy példányszámban kiadott gyerekirodalmi kiadványokban szintén befolyásolhatta a mese ismeretét és széles körű elterjedését.

A *Lúdas Matyi* a 19. századi sajtóban

A *Lúdas Matyi* szövege az 1880-as/1890-es években (legalább) három népszerű, nagy olvasótáborral rendelkező sajtóorgánumban is megjelent: 1870-ben az *Üstökösben*, 1884-ben a *Vasárnapi Ujságban* és 1893-ban a *Pesti Naplóban*.

1870 májusában a Jókai szerkesztette *Üstökös* tette közzé Fazekas Mihály művét az 1817-es kiadás nyomán, az illusztrációkat is megtartva.⁵⁷ A szöveghez fűzött szerkesztői jegyzet a következőképpen indokolta a szövegközlést:

sorsának gondolata költvén, miért azokban e két néposztály szelleme nyilvánul. [...] Lúdas Matyi talán az egyetlen politikai irányú magyar nép elbeszélés.” HENSZLMANN, *i. m.*, 317.

⁵² A 19. századi népmese-kiadások áttekintése: GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?": A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában, Bp., Akadémiai, 2010, 13–37.

⁵³ KOZOCSA Sándor, *A Lúdas Matyi-kiadások története*, MKSz, 1938/2, 123–130.

⁵⁴ BALOGH István, *Lúdas Matyi: Bohózat három felvonásban*, kiad. BAYER József, Bp., Franklin; PÓR Anna, *Lúdas Matyi százéves útja a népmesétől a színpadig*, Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1963, 99–122.

⁵⁵ Tatár Péter művének elemzését lásd CHIKÁNY, *i. m.* Tatár Péter mese/regeirői tevékenységéről lásd MIKOS Éva, *Regék a magyar előkorból: Folklor, irodalom és közköltészet Tatár Péter regegyűjtésében = Doromb*, 4, *i. m.*, 387–405.

⁵⁶ Vö. BORBÉLY, *Egy lassan induló írói pálya, i. m.*

⁵⁷ *Lúdas Matyi. Egy eredeti magyar rege négy levonásban*. Irta F. M., *Üstökös*, 1870/19, (máj. 7.), 209–215.

Több oldalról történt felszólításnak teszünk eleget, midőn e tiszta magyaros humorral irt s irodalomtörténeti tekintetben is felette érdekes művet olvasóinkkal közöljük. E mű ugyanis a Ludas Matyi történetének első, eredeti kidolgozása s annál nevezetesebb, mivel az utánnymat oly példányról készült, melynek sikerült a censura veres ónját kikerülni. A képek is az eredetieknek hű másolatai. E példányok igen ritkák, mondhatnók: unicumok. A közönség közt még itt ott előforduló Ludas Matyi példányai a censura retortáján mentek keresztül, mely indokolatlan aggodalmában megcsonkította s meghamisította a művet. Így pl. Doctor Scorbuntziusnak nem volt szabad németesen beszélni; a növények közt e szó is előfordulván: „szent fű” az erre vonatkozó egész rész kitörültetett. stb. Szerk.

1870-ben Jókai tehát a mű humoros (szórakoztató) mivoltát emelte ki, ami feltehetően az Üstökös karakterét és olvasóközönségének elvárásait figyelembe véve pozicionálta a szöveget, ugyanakkor az újraközlésre kiválasztott 1817-es edíció irodalomtörténeti jelentőségét is felismerni vélte abban, hogy a korszakban közismert szövegváltozatok helyett az újságban ez alkalommal közreadott eredeti (vagyis az autorizált első) kiadás szövege már ritkaságnak számított. Ez arra enged következtetni, hogy a *Ludas Matyi* írásbeli disszeminációját alapvetően nem Fazekas Mihály szövege határozta meg, hanem az abból készült ponyva- és cenzúrázott kiadások.⁵⁸

Jókai gyerekkora óta ismerhette a művet, egy visszaemlékezésében ügyvéd édesapja komáromi házában, az 1820/1830-as évek fordulóján található „édes magyar könyvek” sorában említette a *Ludas Matyit*.

Mert az én apám házábanál még olyan fényűzési cikk is volt található, aminővel a régi nemesi lakók nem igen kérkedtek: könyvtára is volt. Ott találtam én zsenge gyerek koromban az író-asztala melletti thékára sorban fölállítva az irodalom rejtélyes tárházát: a diák és német foliánsokat, a Corpus jurist, Orbis pictust, Conversations lexicont, amik még akkor hét pecséttel lezárt mysteriumok voltak rám nézve; hanem annál jobban beleedzettek magukat az emlékembe az édes magyar könyvek, amiknek nagy részét manapság a muzeumi könyvtárakban sem találom többé, szerzőiknek a nevét a történetíró sem jegyezte föl: „Szakadár” ősmagyar verses történet „Mezengyem váráru, melyhez Léta vitéz járul”), – „Rontó Pál”, „Ludas Matyi”, – „Erbia” (érzékeny regény, Abules és Agétás hősökkel), – „Klímius Miklós”, – „Mondolat” gúnyköltemény.⁵⁹

⁵⁸ Kozocsa Sándor a 19. századból a *Ludas Matyi* első két, Fazekas életében megjelent kiadása után még további kilenc, nem ponyvai kiadást azonosított. KOZOCSA, *i. m.*, 129.

⁵⁹ JÓKAI Mór, *Visszaemlékezések Vörösmartyra, I, Az apai háznál*, Pesti Hirlap, 1900. november 21. (7283), [1–2.]. A szövegben említett művek (a *Ludas Matyi*n és a *Mondolaton* kívül): *Szakadár’ esthonnyai magyar fejedelem’ bujdosása: a’ verselés’ gyarapodására irta Peretsényi Nagy László, Posonyban és Pesten*,

1884-ben a Vasárnapi Ujság szintén újraközölte Fazekas Mihály művének teljes szövegét, az 1817-es bécsi kiadás illusztrációival együtt. A szövegkiadás elé írott, viszonylag hosszabb bevezető (anonim) szerzője e szövegközlés szükségességét azzal indokolta, hogy Fazekas műve hallatlan sikere ellenére is kezdett kivészni a forgalomból.⁶⁰ A rendkívüli ismertséget és olvasottságot a század folyamán a *Lúdas Matyi* azon ponyvakiadásai biztosították, amelyek már az első kiadás után szinte azonnal piacra kerültek és ott évtizedeken át több kiadásban voltak jelen. Tehát az a 19. század végén is érzékelhető volt, hogy a Fazekas-szövegnek a 1864-ben megjelent Tatár Péter-féle átirattól függetlenül és nyilván jóval korábban is megvolt a maga ponyvai terjedése, és ezt a sikert, olvasottságot írta felül a Tatár Péter készítette ponyvai szövegváltozat, amely viszont nem Fazekas műve, hanem Balogh István színműve alapján készült, vagyis egy átirat átirata volt.

Apáinknak s nagyapáinknak kedvenc olvasmánya volt egykor »Ludas Matyi«, e paraszti költemény [...] a műértők észrevették, hogy az alantas hangu póriás tárgy – és a méltóságos versforma közti ellentét még nevelni volna alkalmas a komikai hatást [...] a köznép pedig, mely a versformákhoz nem értett s csak a magyar népdal-rhythmusokat ismerte, a kissé nehézkes hexametereket úgy olvasta, mint a prózát, s meg volt elégedve azzal, hogy jól megértette a keresetlen előadást. *S Ludas Matyit nemsokára minden suhancz ismerte az országban s a gyermekek is el tudták beszélni a tetszetős sujet-t.* [...] másodsor már a szerző adta ki, ismét Bécsben, már 1817-ben [...] A szerző megtartotta barátja [Kerekes Ferenc] előszavát, de maga is irt hozzá egyet s a két előbeszéd a későbbi számos kiadások mindenikében megmaradt. Mert a ponyvára került, de a miveltek közt is nagy kedvességben álló könyvecske igen sok kiadást ért meg, többnyire Debreczenben, évszámmal s évszám nélkül, azonban képek nélkül, hogy annál olcsóbb lehessen. Mert a képes kiadás ára 36 pengő kr. volt; a ponyvaiaké azonban 10–20 kr. közt vál-

Fűskúti Landerer Mihály' költségével, és betűivel, 1802; Rontó Pálnak egy Magyar lovas Köz-Katonának és gróf Benyovszki Móritznak életek', Földön, Tengereken álmélkodásra méltó Történettyeiknek, 's véghez vitt Dolgaiknak Le-írása, a' mellyet Hazánk Dámáinak kedveért Versebbe foglalt gróf Gvadányi József Magyar Lovas Generális, Pozsonban és Komáromban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1793; Erbia, Pálffy Sámuel által, Pesten, N. Kiss István könyvárosnál, 1805; Klimius Miklósnak Föld alatt való utja, mellyben a' Földnek ujj tudománya, és az ötödik birodalomnak históriája adattatik elől, Babelinus könyves házában találtatott, és deákbol magyar nyelvre fordítottatott Györfi József veszprémi prókátor által, Poşonban, nyomtattatott 's találtatik Patzko Ferentz Ágostonnál, 1783.

⁶⁰ Egy évtized múlva, 1894-ben Halász Ignác is hasonlóképpen írt: „Kévs költemény tett szert olyan nagy népszerűségre, mint ez. 1839-ben Balogh István a szinpadra is vitte, mint Gaál József Gvadányinak a peleskei nótáriusát, és itt sokáig tartotta magát, különösen vidéken. Pesten utoljára 1872-ben adták elő [...] A nép számára Tatár Péter dolgozta át, és ez az átdolgozás a ponyvairodalomnak ma is egyik legkapósabb terméke. [...] az eredeti mind jobban feledésbe merült, tősgyökeres magyar nyelve se tudta a népet az idegenszerű külsővel megbarátkoztatni.” HALÁSZ, *Magyar népmese, i. m., 2.*

takozott, s végre fölvetetett Fazekas költeményei gyűjteményébe is, melyet Lovász Imre 1836-ben, nyolc évvel a költő halála után, adott ki. Azóta »Ludas Matyi« lassanként lemaradt a ponyváról is, hacsak Tatár Péter lelketlen átdolgozását nem vesszük számba, a ki tulajdonképen nem is azt, hanem Balogh Istvánnak abból készült allegorikus népszinművét dolgozta át. Kár volna pedig, hogy egészen feledésbe menjen.⁶¹

Az Üstökös és a Vasárnapi Ujság gesztusa azért is érdekes, mert a nyomtatás biztosította különféle megjelenési formák folytonos átfedését és összekapcsolódását tanúsítja: népszerű sajtótermékek közlik újra azt az eredetileg kötetes műként megjelent szépirodalmi alkotást, amely évtizedeken keresztül füzetes ponyvaként terjedt. A 19. század folyamán a sajtó tömegessé válása és egyre diverzifikáltabb formái révén a tömegolvasmányok terén kiszorította a népkönyveket, ponyvákat, amelyek a sajtó újdonságterelésével ellentétben korábban egy évtizedeken vagy akár évszázadokon át alig változó szövegbázist tartottak életben⁶² – de mint e példákból is látható, magukba is olvaszthatták e népkönyvek anyagát.

Ezek a ponyván terjedő népszerű szórakoztató elbeszélések szinte sztereotip módon tűnnek fel a 19. századi beszámolóiban, ha populáris történetmesélésről esik szó, csakhogy közelebbről szemügyre véve gyakran egyáltalán nem (a később megalkotott *folklor* fogalmának megfeleltethető) népmesékről, hanem hosszú időszakon át, nagy példányszámban forgalmazott olcsó ponyvai olvasmányokról van szó, amint ezt például Galgóczy Károly 1845-ből származó, a „kedves nép” körében kedvelt történeteket (köztük a *Ludas Matyit*) felsoroló írása is tanúsítja:

Szép multság az olvasás, legszebb mindazok között, mellyeket a régi századok' vadságából kiszelidült emberi sziv magának szerezhethet; érzed ezt te is, ugy-e kedves nép? mert dagad kebled, és a benne kelt boldog érzet szinte paradicsomba ragad, midőn egy szép történet' elbeszélést hallod, vagy leírását olvasod. Gyakran örülve láttalak én titeket munkás estvéiteken ilyenekkel rövidíteni a dologban töltött időnek hosszát: édes meglepetéssel hallgatám néha ülő munkáitoknál, babtisztítás, kukoriczafosztás, kendermorzsolásnál miként füszerézétek fáradságaitok' unalmát, vig dalokon kívül, élénken előadott mesékkal: téli hosszú estvékeni egybegyűlésteknél hallám, mint vidámíta fel egy Arglus [!] király, Ludas Matyi, Zöld Martzi, báró Demanx, Rontó Pál elmésen előadott története, látám [!] milly lágy érzésre gerjesztett a kegyes Genovéva' viszontagságainak leírása, és láttam némelly házaknál illy aprólék történeteket szinte házi kincs gyanánt tartatni.⁶³

⁶¹ Fazekas Mihály „Ludas Matyi”-ja, Vasárnapi Ujság, 1884/33, 522. (kiemelés, közbevetés tőlem)

⁶² Caroline SUMPTER, *The Victorian Press and the Fairy Tale*, New York, Palgrave Macmillan, 2008.

⁶³ *Népszerű gazdasági földművelés, vagy gazdasági föld-, növény- és munkaismeret, figyelemmel a viszonyokra, mellyek hazánkban a földbirtokra nézve, különösen a jobbágy nép irányában állanak*, Az alsóbb

Visszatérve a *Lúdas Matyi* sajtóban megjelent szövegváltozataira, a Pesti Naplóban 1893 márciusában Móka bácsi (vagyis Halász Ignác) adta közre a *Lúdas Matyi* szövegét, kifejezetten gyerekolvasók/hallgatók számára. Halász Ignácnak a Pesti Naplóban saját gyerekirodalmi rovata volt, 1893 és 1895 között szinte minden vasárnap jelent meg tőle mese. A *Ludas Matyi. Mese* címmel közzétett szöveg⁶⁴ Fazekas Mihály művének prózai kivonata, bár Fazekas neve egyáltalán nem szerepel a közleményben, ehelyett Halász Ignác lép fel szerzőként: „Irta: Móka bácsi.” Ez a szerzői szerep annál is inkább érdekes, mert ha összehasonlítjuk a szöveget Halász Ignác négy évvel korábban, a Magyar Nyelvőrben nyelvjárásban közzétett csetényi népmeséjével, akkor egyértelművé válik, hogy a Pesti Naplóban Móka bácsi szerzőségével olvasható *Ludas Matyi* című, gyerekeknek szóló mese a Magyar Nyelvőrben népmeseként publikált szöveg átírata.

Mint említettem, a csetényi népmese ismeretlen mesemondója erőteljesen írásos előképre támaszkodva, Fazekas szűzségét követve mondta el meséjét. Móka bácsi gyerekeknek szánt átírata e „népmese” rövidített és némiképpen átírt változata. Az átírások elsősorban stiláris jellegűek, így például Móka bácsi a régies vagy tájnyelvi kifejezések helyett köznyelviakat alkalmazott: *két márvás az ára – két forint az ára; Anyám, én éhajtom a zсібákat döbrögi vásárra – Édes anyám, elhajtom én a libákat, döbrögi vásárra; Aszongya a zácsmajstérnek – Utoljára azt mondja az ácsmesternek; Bemegy a traktér házbo, ott ë kicsikét mulat, mind ëk küső országi doktor – Bemegy egy korcsmába s ott egy kicsikét mulat, mint egy külső országi doktor* stb. Emellett rövidebb magyarázatokat is beiktatott az ifjú olvasók számára.

E változtatásoktól eltekintve a Pesti Naplóban közölt szöveg a népmeseként kiadott változatot követi. Halász egy helyen módosította jelentősebb mértékben a cselekményt: a második verés a gyerekeknek szóló változatban lényegesen enyhébb, szinte jelzésszerű, sőt, a kegyetlenség helyett (egy beteg ember elveréséről van szó) éppen ellenkezőleg, mintegy a hős nagylelkűségét emeli ki: *akkor elövétt ëj jó tüskézs botot, asztá aszt a beteg embërt elöfokta avvâ a bottâ, asztâ így addig verte, a mig csak mozognyi tudott (375) – elövétt egy botot, ráüütött egy picinyt és azt mondta: [...] Most elverhetélek téged is, hogy mozogni se tudnál. De meg akarom neked mutatni, hogy különb vagyok, mint te, beteg embert nem akarok bántani.*

A hazai néprajzkutatás eddig viszonylag kevés figyelmet fordított a 19. századi sajtóban megjelent mesék feltérképezésére és hatásának tanulmányozására, pedig néhány esetben már így is világos, hogy a nagyközönségnek szánt sajtóban megjelent mesék egy része azután viszonylag hamar folklorizálódott, vagyis vissza/bekerült a szájhagyományozásba. Ennek egyik legjobb példája éppen Halász Ignác egy másik, szintén a Pesti Naplóban közzétett meséje, amely ráadásul a *Ludas Matyi*-mese „női párja”. A már említett, *Az okos Zsófi*-típushoz (AaTh 883B) tartozó mese *Térdszili*

néposztály használatára írta és a lelkes földes-urak' hazafiai kegyébe ajánlja Galgóczi Károly, Pesten, nyomtatott Beimel József betűivel, 1845, III–IV.

⁶⁴ A *gyermekszobának. Ludas Matyi. Mese*, Irta: Móka bácsi, Pesti Napló, 1893/83, (márc. 19.), 20.

Katica címmel jelent meg 1894-ben.⁶⁵ A mesetípus korábban is ismert volt a magyar nyelvterületen, de a korábbi változatokban rendre megtalálható volt az a kezdő epizód, amely Halász változatából (majd általában a 20. századi variánsokból) már hiányzik (vagyis az, hogy a királyfi meg akarja erőszakolni a hősnőt, ahogy tette azt korábban nővéreivel is), emellett a hősnő jellegzetes neve is Halász változatában bukkant fel először, és terjedt el a későbbiekben. Az elterjedés pedig oly mértékű volt, hogy két évtized múlva, az első világháború idején az Arany-centenárium alkalmából végzett népköltési gyűjtés során Nagyszalontán feljegyezték, majd a Magyar Népköltési Gyűjteményben ki is adták azt a tájnyelvi sajátosságokat is feltüntető szöveget,⁶⁶ amely Halász Ignác Pesti Naplóban közzétett, gyerekeknek szánt és ennek megfelelően átírt meséjének folklorizálódott változata volt – egy olyan kiadványban, amelynek célja egyébként az volt, hogy a „néplélekből lelkedzett nagyszalontai lángelme” folklórtudásának valószínűsíthető forrásait dokumentálja.

A Lúdas Matyi a századfordulós gyerekirodalomban

E mesei szövegváltozatok terjedése nem pusztán az egyre szélesebb olvasóközönséget elérő sajtó révén valósulhatott meg, hanem a 19. század utolsó harmadában erőteljesen megélénkült hazai gyerekkönyvpiac közvetítésével is. Az 1880-as évektől kapott lendületet a népmesék gyerekirodalmi termékként való forgalmazása, a polgárosuló középosztály gyermekeit megcélzó, igényes kiállítású illusztrált kötetek megjelenése. Halász Ignác századfordulón kiadott mesekönyv sorozatában egyebek mellett a korábban a sajtóban megjelentett meséiből válogatott, így látott napvilágot újra a *Ludas Matyi* szövege is, immár illusztrációkkal ellátva, a *Legszebb magyar mesék: Az ifjúságnak és népnek meséli Móka bácsi* című, színes és fekete-fehér képekkel gazdagon díszített kiadványban.⁶⁷

Halász Ignác tehát nemcsak a *Ludas Matyi* nemzetközi mesei párhuzamainak azonosítását célzó törekvések egyik korai képviselője volt, hanem az első, magyar népmeseként feltüntetett (tehát elvileg a szájhagyományból származó) *Ludas Matyi*-variáns közreadója, valamint az ennek nyomán készült, gyerekeknek szánt rövidebb prózai átírat megalkotója, akinek a sajtóban közzétett, majd gyűjteményes formában „az ifjúságnak és a népnek” kiadott meséi nem pusztán a középosztály meseismeretét, hanem a paraszti szájhagyományt is befolyásolhatták.

⁶⁵ *A gyermekszobának. Térdszéli Katica. Mese*, Irta: Móka bácsi, Pesti Napló, 1894 /42, (febr. 11.), 23–24.

⁶⁶ *Térdszéli Katica*, elmondta a 74 éves Kertmegi János, lejegyezte Kornya Sándor gimnáziumi tanuló Nagyszalontán, 1915-ben. *Nagyszalontai gyűjtés*, gyűjt. Folklore Fellows Magyar Osztályának Nagyszalontai Gyűjtő Szövetsége, KODÁLY Zoltán közreműködésével szerk. SZENDREY Zsigmond, kiad. Kisfaludy-Társaság, Bp., Athenaeum, 1924, 202–205.

⁶⁷ *Ludas Matyi = Legszebb magyar mesék: Az ifjúságnak és népnek meséli MÓKA BÁCSI*, első sorozat, Nagy Sándor eredeti rajzaival, Bp., Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai cs. és kir. udvari könyvkereskedés) kiadása, [1897], 212–220. A második „sorozatban” (kötetben) a *Térdszéli Katica* is megjelent (162–173.)

Mindehhez még hozzátehető, hogy a *Lúdas Matyit* „újramesélte” és 1896-ban megjelentette Benedek Elek a *Magyar mese- és mondavilág* legelső kötetében is⁶⁸ – e ténynek pedig meghatározó szerepe lehetett a szöveg 20. századi ismeretére nézve. A *Magyar mese- és mondavilág* ugyanis óriási könyvsiker volt, többféle (díszesebb, kötött és olcsóbb, füzetes) kivitelben és számos kiadásban az 1920-as évekig mintegy háromezer példányban jelent meg.⁶⁹ Ezenkívül már az első kiadásnak részét képezte a vallás- és közoktatásügyi miniszter leirata az állami iskolákhoz a mesekötet iskolai könyvtárak számára történő beszerzésére és jutalomkönyvként való felhasználására vonatkozólag.⁷⁰

A népmese-gyűjtés szűrői

Amennyiben az 1538. számú mesetípusnak létezett Fazekas művétől független szóbeli hagyományozódása, akkor kérdés az, hogy ebben az esetben miért nem rögzítették a gyűjtők írásban ezeket a variánsokat. Megítélésem szerint ehhez a 19. századi népmese-gyűjtés bizonyos sajátosságai is hozzájárulhattak.

A gyűjtők szelekciója a 20. század közepéig meghatározóan befolyásolta a gyűjtött mesei korpusz jellegét. A mesegyűjtők azt jegyezték fel, amit értékesnek és érdekesnek véltek. A történeti meseanyagot csak a korabeli gyűjtők, szerkesztők és a kiadók szűrőjén (*editorial filter*) keresztül és textualizációs eljárásainak eredményeként ismerjük.⁷¹ Ezek a szűrők különfélék lehettek.

1) *Műfajiak*: a teljes 19. századi népmese-gyűjtésre jellemző, hogy elsősorban tündérmeséket (AaTh/ATU 300–749 típusok) rögzítettek a gyűjtők. A műfaji preferencia

⁶⁸ *Ludas Matyi = Magyar mese- és mondavilág: Ezer év meseköltése*, meséli BENEDEK Elek, negyedik kötet, SZÉCHY Gyula szöveggyűjteményével, Bp., Athenaeum, 1896, 135–139. A *Magyar mese- és mondavilág* javarészt korábban megjelent népmesék átdolgozását adta (kisebb részt Benedek saját gyűjtésén/tudásán alapult). Benedek Elek a tartalomjegyzékben megadta a feldolgozás alapjául szolgáló meseszövegek adatait. A *Ludas Matyi* esetében nem adott meg forrásszöveget.

⁶⁹ Kovács Ágnes, *Benedek Elek és a magyar népmesekutatás*, Ethnographia, 1961/3, 430–440.

⁷⁰ A *Magyar népmesekatalógus*, amely az 1538. számú típus „irodalmi, ponyvai feldolgozásai” sorában két 19. századi ponyvakiadvány mellett egy 1960-ban, külföldre szánt mesekönyvben németül megjelent fordítást tart számon, nem tesz említést sem Halász Ignác, sem Benedek Elek – az előbb említett német nyelvű mesekönyvnél a magyar szájhagyományozásra minden valószínűség szerint valamivel lényegesebb hatást gyakorló – feldolgozásairól.

⁷¹ Az *editorial filter* kifejezés a médiumváltást lehetővé tevő textualizáció (a szóbeli szöveg írásbelivé alakítása és a megcélzott befogadóknak való megfeleltetése) során alkalmazott szűrőkre vonatkozik. Lásd Cay DOLLERUP, Bengt HOLBEK, Iven REVENTLOW, Carsten ROSENBERG HANSEN, *The Ontological Status, the Formative Elements, the “Filters” and Existences of Folktales: A Discussion*, Fabula, 1984/3–4, 241–265; Cay DOLLERUP, Iven REVENTLOW, Carsten HANSEN, *A Case Study of Editorial Filters in Folktales: A Discussion of the Allerleirauh Tales in Grimm*, Fabula, 27, 1986, 12–30. Én a továbbiakban egy ennél korábbi fázis, a szövegek – még szerkesztés és kiadás előtti – lejegyzését befolyásoló koncepcionális (ám igen gyakran reflektálatlanul működő) szűrőkről beszélek.

olyan erőteljes volt, hogy a 20. század második felében komoly erőfeszítéseket kellett tenni annak érdekében, hogy például a magyar állatmesék katalógusát létre lehessen hozni, mivel az azt megelőző száz évben a szóbeliségből feljegyzett állatmesék (300 típus tartozik ide, AaTh/ATU 1–300) száma minimális volt. Hasonlóképpen kevés (gyerekek által vagy gyerekeknek mesélt) egyszerű (sokszor rimes-ritmikus) formulamesét jegyeztek fel a gyűjtők.

2) A műfaji szűrő mellett hasonlóan erőteljes (ön)cenzúra működött az írásbeliség kapcsán: a 19. század második harmadától az írásbeliség (szépirodalom vagy ponyva, kalendáriumok, olvasókönyvek) hatása negatív tényezőnek számított, amikor a „tisztá” (az elit kultúra hatásaitól érintetlen) népköltészet megtalálása és dokumentálása volt az elsődleges cél. 1867-ben Arany László arról írt nagy mesetanulmányában, milyen fontos a megfelelő adatközlő kiválasztása: a katonák például, mivel túl sok kulturális csere és szociális interakció részesei voltak, Arany szerint már nem tudták meséikben képviselni a naiv természetesség stílusideálját.⁷² Azokat a szövegeket tehát, amelyek a tapasztalt gyűjtő műfaji kompetenciája szerint irodalmi/írásszerű hatást tükröztek, vagy ilyen forrásból származhattak, mellőzték.⁷³

3) Szintén a 20. század közepéig korlátozó elem volt a gyűjtés során az a felfogás, amely szerint a gyűjtőnek „új” típust kellett rögzítenie – vagyis a már ismert mesetípusok egy-egy újabb variánsának rögzítése feleslegesnek, vagy jobb esetben másodrendű tevékenységnek tűnt. Az 1872-től 1924-ig megjelent reprezentatív népköltési gyűjtemény-sorozatban, a Magyar Népköltési Gyűjteményben rendre visszatérő elem volt a gyűjtők mentegetőzése amiatt, mert olyan mesét is közölnek, amely – helyesebben: amelynek egy variánsa – korábban már megjelent.

A Fazekas Mihály meseismeretének forrásáról kialakított képzetek és érvek néhány jellegzetességéről

A mű szakirodalmát visszatérően meghatározó (illetve azon elhatalmasodó) kérdés, vagyis a *Lúdas Matyi* forrásának azonosítása nemcsak filológiai természetű problémának tűnik, hanem valóban az értelmezést is befolyásoló körülménynek, hiszen amennyiben Fazekas a szájhagyományból vette a szüzsét, akkor nagyvonalú

⁷² ARANY László, *Magyar népmeséinkről*, Budapesti Szemle, 1867/26–27, 225.

⁷³ Ennek illusztrálására egy példa Berze Nagy Jánostól: „A nép fia a közlésnél rendszerint szeret arra hivatkozni, akitől közleményét hallotta. A forrás, amelyből merít: az öreg szülők vagy a gyermekkori környezet. Voltak, akik szintén ezekre a forrásokra utaltak, de, amikor rájuk sütöttem, hogy kalendárium-ból vagy más könyvből olvasták, restelkedve ismerték el az igazságot. Ezeknek közlését természetesen figyelembe sem vettem.” *Baranyai magyar néphagyományok*, I, gyűjt., szerk., jegyz. BERZE NAGY János, Pécs, Kultúra könyvnyomdai műintézet, 1940, XV. Ez a megjegyzés azért is érdekes, mert Berze Nagy egy korábbi gyűjteménye, amely egyetlen falu, a Heves megyei Besenyőtelek mesei repertoárját mutatta be, igazolhatóan számos ponyvamesei eredetű szöveget tartalmazott. Ennek elemzését lásd DOMOKOS Mariann, *Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai*, Ethnographia, 2016/4, 543–567.

emancipációnak lehetünk tanúi: nemcsak a „mese” műfaj, hanem az elnyomott paraszti hős irodalomba való beemeléseként lehet szemlélni a művet, vagyis több szempontból is kezdeményező gesztusként lehet értelmezni.

A *Lúdas Matyi* forrásának azonosítására tett kísérletek során az értelmezések egy jelentős részének jellegzetes vonása az, hogy mivel feltételezik a *népi* eredetet, ezért feltételezik a *szóbeli* eredetet is. Ennek megfelelően az 1804 után évtizedekkel vagy akár másfél évszázaddal *később* rögzített, szóbeliségből származó variánsok esetén sajátos előfeltevésekkel élnek.

1) Ha egy szövegtípus ismert egy adott lokális közösség szájhagyományában (mint láthattuk, jelen esetben az 1889–1961 közötti időszakból vannak erre vonatkozó adatok), akkor azt évtizedekkel, évszázadokkal korábban is ismerték ugyanott.

2) A 18–19. század fordulóján Fazekas Mihály pedig úgy ismerhette meg a mesetípust, hogy maga is azon lokális közösség részese volt legalább átmenetileg.

Annyira alapvető ennek az összefüggésnek a feltételezése, hogy ha Fazekas és az adott lokális egység közötti kapcsolat kimutatására létezik adat, akkor az mintha bizonyítékként szolgálna az irodalmi mű eredetének kérdésére (és fordítva, ha nem mutatható ki, hogy Fazekas megfordult volna az adott helyszínen, akkor komoly dilemmát okoz, hogyan ismerhette meg mégis a költő a szüzsét).

Ezen előfeltevésektől és érvelési mintáktól eltérően úgy gondolom, nem lehet (vagy csak megszorításokkal és igen reflektált módon) levezetni egy meghatározott időszak és közösség szájhagyományából automatikusan (és anakronisztikusan) egy évtizedekkel vagy akár évszázadokkal *korábbi* állapotot. Ez a szóbeli kultúra teljesen merev, változásra képtelen (halott) preparátum szemlélete, amely feltehetően a népköltészet, népi kultúra archív, konzervatív jellegéről kialakított képzetekből fakad. Amikor a népi kultúra „felfedezése”, jelentésekkel és értékekkel való felruházása megtörténik, az az ipari, városi modernitás közegében megy végbe, *amelyhez képest* a földművesek falusi, szóbeli hagyománya valóban statikusnak tűnt (egzotikus másságát és értékes voltát többek között ez a nosztalgikusan szemlélt időtlenség és változatlanság adta). Elképzelhető természetesen, hogy egy lokális közösségben 1889-ben, 1943-ban vagy 1952-ben rögzített variáns azt jelenti, hogy az adott lokális közösségben már a 18–19. század fordulóján is ismert volt ez a mese – csakhogy erre vonatkozólag általában sem ezt megerősítő, sem ezt cáfoló bizonyíték nem áll rendelkezésünkre.

További probléma, hogy a *Lúdas Matyi* szövegpárhuzamaként felderített, különféle lokális, regionális, nemzeti szájhagyományból rögzített szövegek általában kontextus nélkül kerülnek elő, és szolgálnak az érvelések alapjául, miközben nem tudni, ki mesélte a szöveget, ő honnan tanulta, a mese mennyire terjedt el az adott lokális közösségben stb. Mintha egyetlen ember által egy adott időpontban elbeszélte (majd az írásbeliségben de-, illetve rekontextualizált) mesevariáns minden további nélkül kiterjeszhető lenne, és egy egész lokális, regionális, nemzeti közösség időtlen és változatlan tudásaként funkcionálna.

Eltekint ez a megközelítés a szóbeli kultúra regionális tagoltságától és a párhuzamos különidejűségtől, a passzív és az aktív tudástól, az egyes személyek és közösségek eltérő repertoárjától. Eltekint attól is, hogy a mesemondás olyan közösségi rítus volt, amelybe idegen (mint amilyen egy idegen ajkú és eltérő kulturális nivón álló, magasabb szociális státusszal bíró katona) igen nehezen nyerhetett volna bebocsátást (egy moldvai falusi közösség esetében).⁷⁴ Holott Fazekas Mihálynak, ahhoz, hogy egy ilyen jellegű kulturális cserében részt vegyen, nem feltétlenül kellett volna személyesen Moldvában, Franciaországban, Norvégiában, Erdélyben vagy Szicíliában járnia ahhoz, hogy egy ilyen lokalizációjú mesét megismerjen, amikor bármelyik katonatársától hallhatott ilyet, hiszen a katonaság izolált közössége a mesemondás, a meserepertoárok kiépítésének és kibővítésének egyik legjellegzetesebb intézményes kerete volt.⁷⁵

Már a Grimm fivérek ikonikus mesegyűjteményének, a *Kinder- und Hausmärchen*-nek is egyik fő adatközlője egy nyugalmazott dragonyos őrmester, Friedrich Krause volt,⁷⁶ Gaal György több mint száz mesét számláló kéziratot tudott összeállítani a katonák meséiből, Mailáth János pedig az 1820-as években a magyar mesemondás egyik fő jellegzetességét abban látta, hogy míg Nyugat-Európában a (városi) gyerek-szobák és a (falusi) fonók voltak a mesemondás fő helyszínei, addig a magyarok körében leginkább a pásztorok és a katonák körében lehetett meséket hallani.⁷⁷ Egészen a 20. század közepéig, még a II. világháború idején is bevett gyakorlat volt, hogy a magyar hadsereg közkatonái lámpaoltás után, akár parancsra mesét mondtak esténként egymásnak.⁷⁸

⁷⁴ Erre is felhívta a figyelmet SZILÁGYI Márton tanulmányában: *Kegyelem és erőszak, i. m.*

⁷⁵ A 18–19. századi nyugat-európai (különösen a francia) katonaság speciális társadalmi állását, kulturális gyakorlatait, a szájhagyományozással, történetmeséléssel való kapcsolatát, a katonák sajátos meserepertoárját vizsgálta több, folklorisztikailag is igen tanulságos munkájában az oxfordi történész, David Hopkin. Nem lenne érdektelen ebből az aspektusból is szemügyre venni Fazekas munkásságát. David Hopkin, *Soldier and Peasant in French Popular Culture, 1766–1870*, Woodbridge, Boydell and Brewer, 2003; Uő, *Storytelling, Fairytales and Autobiography: Some Observations on Eighteenth- and Nineteenth-Century French Soldiers' and Sailors' Memoirs*, *Social History* 2004/2, 186–198; Uő, *'The Tinderbox': Military Culture and Literary Culture from Romanticism to Realism = A History of the European Restorations, II, Culture, Society and Religion*, ed. Michael Broers, Ambrogio A. Caiari, Stephen Bann, London, Bloomsbury Academic, 2020, 130–140.

⁷⁶ Nagy Ilona, *A Grimm testvérek mesegyűjteményéről = A Grimm-meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. Gulyás Judit, Bp., L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015, 40–41.

⁷⁷ Mailáth, *i. m.*, 279.

⁷⁸ Néprajzi gyűjtések adatai a hadseregben még a 20. században is intézményesített formában működő mesemondásról: Kovács Ágnes, *Kalotaszegi népmesék*, Bp., Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete – Franklin Társulat, 1944; Balassa Iván, *Karcsai mondák*, Bp., Akadémiai, 1963, 40; Bérés, *i. m.*, 15; Nagy Géza, *Karcsai népmesék*, Bp., Akadémiai, 1985, I, 22, 41; Villányi Péter, *Tündérmesék a zabari néphagyományban*, Debrecen, KLTE, 1989, 39–40.

Hasonlóképpen jellegzetes terepe volt a mesemondásnak a (protestáns) kollégium is – márpedig Fazekas esetében ez sem elhanyagolható tényező. A 18–19. század fordulójáról, illetve a 19. század első évtizedeiből a debreceni és a sárospataki református, valamint a székelykeresztúri unitárius kollégiumból, a 19. század derekán a nagykőrösi református gimnáziumból vannak a diákok mesemondására, mesehallgatására vonatkozó adataink.⁷⁹ Vagyis a *Ludas Matyi*-mesetípus megismerése, a szóbeliségből való átvétele (ha szóbeli volt a forrás egyáltalán) nem szükségszerűen egy adott lokális közösség felkeresése révén valósulhatott meg. Fazekas Mihály életútja során a korabeli kulturális csere két rendkívül jellegzetes intézményéhez is kapcsolódott (katonaság, kollégium), ahol különféle régiókból származó társai révén különféle forrásokból származó változatos történeteket ismerhetett meg.

Végezetül, a *népmese* = *szóbeliség* azonosítás miatt elmarad azon lehetőség végiggondolása is, hogy Fazekas a szóban forgó mesetípusal olvasmányai révén találkozhatott. A magyar nyelvű nyomtatott populáris (világi, szórakoztató, narratív, prózai) írásbeliség szövegei a 18–19. századból javarészt feltáratlanok. Hiányos a forrásanyag, a 19. század közepe előtti időszakból például jóformán nem maradt fenn magyar nyelvű ponyvamese. A meglévő töredékes forrásokat sem tárták fel, és vizsgálták szisztematikusan ebből a szempontból. Azt is figyelembe kell venni, hogy Fazekas nyilván nemcsak magyar nyelvű – azóta elenyészett – populáris olvasmányokat ismert. A korabeli magyar kultúrára legnagyobb hatást gyakorló német írásbeliségben például egészen nagy volumenű szövegtermelésről lehetett szó, több száz mesekiadvány bibliográfiai adatai ismertek a 18. századból.⁸⁰ Az olasz és francia, illetve a keleti, majd németre fordított mesék divatjáról, annak megérkezéséről tudósít a 18. század közepén-végén egyre több magyar forrás is (Verestói György, Kónyi János, Farkas Antal, Szilcz István, Csokonai, Dugonics András). A fordításokban, populáris nyomtatványokban terjedő szövegek azután átkerülhettek a szájhagyományba is, onnan pedig a 19. századi népköltési gyűjteményekben már népmeseként bukkantak fel.

A meseszövegek ezen többirányú terjedésére, változó státuszára (szépirodalom, populáris irodalom, szájhagyomány) és változó mediális közegére vonatkozólag rendkívül szemléletes példa az a levélrészlet, amelyben a *Magyar Mythologia* elkészítése érdekében hatalmas kéziratos mesegyűjteményt összeállító Ipolyi Arnold az első átfogó magyar népköltési gyűjteményben, vagyis az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondákban* 1848-ban megjelent, Bartók Gábor máramarosszigeti tanár gyűjtéséből származó *Hófehérke*-variáns elterjedésének hátterét fejtette fel: „Az illető »Világ szép asszonyára« tökéletesen igazságod van hogy ez közvetlen átvevés a németből,

⁷⁹ A kollégiumi mesemondásra vonatkozó adatok összefoglalása: GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt...”, *i. m.*, 128–130. Lásd még *Az Arany család kéziratos mese- és találógyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikái kiadása*, s. a. r. DOMOKOS Mariann, GULYÁS Judit, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Universitas, MTA KIK, 2018, 62–63.

⁸⁰ Manfred GRÄTZ, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung: vom Feenmärchen zum Volksmärchen*, Stuttgart, Metzler, 1988.

nem ugyan Mus[äus]. Richildejából melyben ez a jobb német népmesét elrontotta, de a tasend »tausenschönchenből[!]« melyet már a régibb német kalendáriumokból írtak ki a magyarok s így jött ponyvairodalmunkba onnét a nép közé s Erdélyihez etc etc.”⁸¹

A mesék terjedésének módja a 18–19. században tehát már a magyar kultúrában is feltétlenül az írásbeliség és a szóbeliség folytonos egybefonódását valószínűsíti.⁸² A *Lúdas Matyi* a 19. század derekára, amikor a magyar népmesegyűjtések lassan és szórványosan megindultak, három-négy évtized leforgása alatt a ponyvai megjelenéseknek és a színpadi átdolgozásoknak köszönhetően az egyik legismertebb mesei szüzsé lett, amely a korabeli magyar társadalom szinte minden szegmensét képes volt elérni. Folklorizálódhatott, vagyis visszakerülhetett a szájhagyományba is – ehhez nem volt szükség még arra sem, hogy a mesemondó írni-olvasni tudjon. Elegendő volt, ha a mikroközösség egyetlen tagja (f)el tudta olvasni a könyvet, ponyvafüzetet, újságot, hiszen egy megfelelő gyakorlattal rendelkező, jó mesemondó hallás után is képes a szájhagyományozás mechanizmusainak megfelelő, működő (hatni képes) narratívát létrehozni.⁸³

A *Lúdas Matyi* hatásának és ismeretének mértékét nem pusztán a ponyván, majd később, a 19. század utolsó harmadától a sajtóban és a gyerekirodalom részeként közreadott szövegek, hanem már a kezdetektől a színpadi előadás is rendkívülien megnövelhette, hiszen ez esetben nem volt szükség az írásbeliség médiumára a befogadáshoz. Összességében tehát a *Lúdas Matyi* hiányzó magyar népmese-variánsainak problémája kapcsán úgy vélem, rendkívül kétséges, hogy a 19. század második harmadától megélenkülő magyar népmesegyűjtés képviselői egy ilyen mértékben közismert, populáris narratívát népmeseként rögzítettek volna, és hogy fenntartható lett volna az 1538. számú mesetípusnak a *Lúdas Matyitól* független hagyománya a magyar szóbeliségben.

⁸¹ Ipolyi Arnold Csaplár Benedeknek, Zohor, 1854[?] január 22. A levélrészletet Domokos Mariann tárta fel és közölte a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárából. DOMOKOS Mariann, *A Hóleány története = Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 7, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2019, 244.

⁸² Rudolf SCHENDA, *Semiliterate and Semi-Oral Processes*, *Marvels & Tales: Journal of Fairy-Tale Studies*, 2007/1, 127–140; Ruth B. BOTTIGHEIMER, *Fairy-Tale Origins, Fairy-Tale Dissemination, and Folk Narrative Theory*, *Fabula*, 2006/3–4, 211–221.

⁸³ Szép példa erre az írni és olvasni sem tudó Kolczár Anna esete, aki az 1820-as években a Dunántúlon, a sárosdi Esterházy-kastélyban szolgált pesztonkaként, majd az 1870-es években már idős asszonyként mesélte el a gyűjtőnek a Siegwart-regény folklorizálódott változatát. A Barczafalvi Szabó Dávid fordította regényt évtizedekkel korábban a grófi család felolvasásai során hallotta. A szépirodalmi művek elhúzódó populáris recepciójáról lásd BALLAGI Aladár, *Sigvárd: Népmese*, ItK, 1892/1, 120–128; MARGÓCSY István, *Szigvart apológiája*, ItK, 1998/5–6, 655–667.

GULYÁS JUDIT
tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet
gulyas.judit@btk.mta.hu

The Oral and Written Transmission of a Literary Tale (Lúdas Matyi) in the 19th Century

Abstract: *Lúdas Matyi* (‘Matthew, the Goose Keeper, an original Hungarian tale’), an epic poem written by Mihály Fazekas in 1804 (published in 1815 and 1817 in Vienna), is the earliest known Hungarian variant of the tale type ATU 1538 (*The Revenge of the Cheated Man*). The poem has been interpreted as a pioneer work that introduced a peasant hero as well as the genre of the (despised) tale into Hungarian literature. Yet, hardly any variants of this tale type have been recorded from Hungarian oral tradition in the past two centuries. The author investigates this seeming contradiction, and analysing the eight oral variants as well as popular literacy argues that it was precisely the immense (written and theatrical) popularity of the plot that probably hindered the survival of an independent oral tradition of this tale.

Keywords: ATU 1538 The Revenge of the Cheated Man, Schwank, literary tradition, popular literacy, oral tradition, folklore

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/130-159.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

